

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

DARIUSZ WRÓBEL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8941-2938>
dariusz.wrobel@mail.umcs.pl

PAWEŁ CEBRYKOW

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-7306>
pawel.cebrykow@mail.umcs.pl

---

*Przemiany sieci miejskiej Lubelszczyzny w latach 1827–1870
i ich dziejowe znaczenie – rekonesans badawczy**

Transformations of the Urban Network of the Lublin Region from 1827 to 1870
and Their Historical Significance – Preliminary Research

ABSTRAKT

W XIX wieku w Lubelskiem odnotowano duże przemiany urbanistyczne. Rozwój sieci miejskiej zaowocował dominacją niewielkich ośrodków prywatnych. W drugiej połowie XIX wieku sieć skurczyła się przez decyzje władz. Autorzy ilustrują wywody za pomocą rycin obrazujących rozmieszczenie przestrzenne miast oraz ich przynależność własnościową. Ukazują wielkość poszczególnych miast i zmiany w tym zakresie w latach 1827–1869. Masowa zamiana miast na osady w roku 1869/1870 sprawiła, że z 86 ośrodków pozostało jedynie 20.

Słowa kluczowe: lokacje miast; miasta; utrata praw miejskich; restytucja praw miejskich; urbanizacja; zamiana miast na osady

---

* Badania dofinansowane ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/DN/SP/508655/2021/11, kwota dofinansowania 925 369,90 zł.

WSTĘP

Długie XIX stulecie było okresem zasadniczych zmian cywilizacyjnych na ziemiach polskich, głównie o charakterze industrialnym. Pod naporem modernizacji niemal każdej dziedziny życia do historii odchodziła epoka feudalna (preindustrialna). Kwintesencją i najbardziej spektakularną sceną ówczesnych przekształceń były niewątpliwie miasta, stające się w rezultacie ośrodkami wielkoprzemysłowymi ze skokowo rosnącą liczbą ludności, jej specyficznym stylem życia oraz industrialnym krajobrazem i otoczeniem¹. Miasta jawią się więc wprost jako symbole ówczesnej zmiany. Uniwersalność tego stwierdzenia łatwo jednak podważyć na gruncie obserwacji konkretnych ośrodków miejskich. Nie wszędzie bowiem wspomniane zjawiska wystąpiły w jednakowym stopniu i nie wszędzie zaszły równie daleko. Wiele zależało od tego, z jakim miastem mamy do czynienia.

Przeobrażenia cywilizacyjne ogarnęły w przeciągu XIX wieku m.in. obszary międzyrzecza Wisły i Bugu, czyli Lubelszczyznę, lecz z różnych powodów region ten nie sytuował się w awangardzie zachodzących zmian. Prądy modernizacyjne w największym stopniu dotknęły Lublin, a w dalszej kolejności – lecz w znacznie mniejszym stopniu – jedynie kilka ośrodków miejskich na prowincji². W większości pozostałych miast regionu w ogóle nie odcisnęły żadnego piętna, a to one właśnie w największym stopniu definiowały lokalną miejskość. Charakter tej ostatniej, będący wypadkową rozwoju historycznego, uwarunkowań demograficznych oraz polityki i decyzji administracyjnych zaborców można uznać – formułujemy to jako wyjściową tezę roboczą – za poważną barierę rozwoju cywilizacyjnego Lubelszczyzny. Skupiając uwagę na małych miastach, chcemy więc szukać odpowiedzi na pytanie o względne zapóźnienie wspomnianego obszaru względem ówczesnych centrów cywilizacyjnych Królestwa Kongresowego (Warszawa, Łódź). Z kolei w przyglądaniu się epizodowi masowej zamiany małych miast na osady (1869–1870)³, zwracamy uwagę na subiektywny aspekt zagadnienia – tzn.

¹ M. Nietyksza, *Urbanizacja – jej źródła i miejsce w rozwoju cywilizacji europejskiej w „długim” XIX wieku (do 1914 r.)*, [w:] *Cywilizacja europejska. Eseje i szkice z dziejów cywilizacji i dyplomacji*, red. M. Bogucka, M. Koźmiński, Warszawa 2010, s. 339–353; P. Matusik, *Miejskość modernizowana, miejskość modernizująca. Polskie miasta w przemianach cywilizacyjnych XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. 2: *Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, Warszawa–Lublin 2021, s. 341–375.

² Por. M. Nossowska, *Czy prowincja zawsze pozostawała w tyle, czyli o tym jak modernizacja zmieniała codzienność poza wielkimi miastami (1864–1914). Przypadek lubelski*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2023, t. 21, nr 4, s. 143–159.

³ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, t. 66, nr 1, s. 191–200 (artykuł przedrukowany również w: idem, *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*, Warszawa 1979, s. 52–66); M. Nietyksza,

mniej lub bardziej świadome działania decydentów, których skutki miały okazać się niezwykle trwałe. Małe miasta z natury rzeczy miały niewielkie szanse, by wejść na szybką ścieżkę rozwoju industrialnego w oparciu o swoje tradycyjne zasoby, bez dodatkowych impulsów. W przypadku miast zamienionych na osady owe szanse spadały niemalże do zera.

Za podstawę terytorialną obserwacji, analiz i wizualizacji przyjęto współczesny obszar województwa lubelskiego, który stanowi jednocześnie osnowę kartograficzną. W drugiej połowie XIX wieku tak zakreślone terytorium wpisane było w dwie ekwiwalentne jednostki administracyjne, tj. gubernie lubelską i siedlecką⁴. Przed 1841 rokiem istniała tzw. duża gubernia lubelska, zawierająca w swoich granicach także powiaty, które w 1867 roku złożyły się na nową gubernię siedlecką. Granice zmniejszonej guberni lubelskiej, funkcjonującej od 1867 roku, zasadniczo mieściły się w ramach obszaru zajmowanego obecnie przez województwo lubelskie⁵. Spośród terenów dawnej guberni siedleckiej poza obecnym województwem lubelskim znalazły się ówczesne powiaty siedlecki, węgrowski i sokołowski, a także większa część garwolińskiego⁶.

Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914, Warszawa 1986, s. 19–93.

⁴ A. Borkiewicz (oprac.), *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (mapy)*, Warszawa 1956, mapa 6; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 102–106.

⁵ Poza obrębem współczesnego województwa lubelskiego znajdują się niegdysiejsze miasta Krzeszów i Zaklików, położone obecnie w województwie podkarpackim i nieuwzględnione w niniejszej analizie, lecz leżące w granicach guberni lubelskiej po 1867 roku i objęte reformą z lat 1869/1870 (R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007, poz. 684, s. 44–45 oraz poz. 1748, s. 84–85). Zaklików odzyskał prawa miejskie w 2014 roku. Warto nadmienić, że obecnie w skład województwa lubelskiego wchodzi niewielki skrawek dawnego terytorium porozbiorowej Galicji, z funkcjonującymi tam przez krótki okres miastami Lubycza Królewska, Mosty Małe i Potoki (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 6, Warszawa 1885, s. 715; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 8, Warszawa 1887, s. 869–870; Z. Pizun, *Trzy miasta na terenie obecnej gminy Lubycza Królewska – Lubycza, Potok i Mosty w XVIII wieku*, „Rocznik Lubycy” 2022, t. 1, s. 43–56). Już w 1784 roku wszystkie trzy miejscowości zostały zaliczone w poczet miasteczek. Lubycza Królewska odzyskała prawa miejskie w 2016 roku.

⁶ Na terenie tych powiatów w momencie zamiany z lat 1869/1870 istniały miasta zamienione wówczas na osady, nieuwzględnione w niniejszej analizie – w powiecie garwolińskim: Łaskarzew, Maciejowice, Osieck (obecnie powiat otwocki) i Parysów; w powiecie siedleckim: Łosice (obecnie miasto powiatowe), Mokobody, Mordy i Sarnaki (obecnie powiat łosicki); w powiecie węgrowskim: Kamieńczyk (obecnie powiat wyszkowski), Liw i Miedzna; w powiecie sokołowskim: Kosów Lacki i Sterdyń (*Dziennik Praw Królestwa Polskiego* [dalej: DPKP], Warszawa 1869, t. 69, nr 239, s. 461; DPKP, Warszawa 1870, t. 70, nr 242, s. 193; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 523, s. 38–39, poz. 624, s. 42–43, poz. 752, s. 46–47, poz. 794, 819 i 828, s. 48–49, poz. 854, s. 50–51, poz. 900 i 903, s. 52–53, poz. 1044 i 1084, s. 58–59, poz. 1308, s. 68–69, poz. 1432, s. 72–73).

Szczegółowe ramy chronologiczne wyznaczyły główne materiały źródłowe, wykorzystane do wizualizacji danych o liczbie mieszkańców poszczególnych ośrodków i zmianach w tym zakresie. Chronologicznie pierwszym jest opublikowana w 1827 roku *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego* oraz dotyczące tego samego roku, choć wydane trzy lata później opracowanie statystyczne Franciszka Rodeckiego⁷. Ostatnim zaś, przynoszącym dane z okresu wdrażania ukazu w sprawie zamiany mniejszych miast na osady, jest *Krótką statystyka gubernij Królestwa Polskiego*, opublikowana w 1870 roku⁸. Kwestie związane z krytyką wspomnianych źródeł jedynie sygnalizujemy⁹, gdyż ich ewentualne błędne dane nie wpływają znacząco na ogólny obraz trendów demograficznych. Ewentualną weryfikację pozyskanych informacji przeprowadzono, konfrontując je z ustaleniami literatury przedmiotu.

ZARYS ROZWOJU I CHARAKTERYSTYKA SIECI MIEJSKIEJ LUBELSZCZYZNY (DO KOŃCA XVIII WIEKU)

Dokonując krótkiej charakterystyki procesów urbanizacyjnych rozgrywających się na obszarze współczesnej Lubelszczyzny, należy mieć świadomość niejednorodności historycznej tego terytorium. W jego ramach mieszczą się: historyczna ziemia lubelska, zamieniona w 1474 roku na województwo, większość dawnej ziemi łukowskiej, a także: część dawnej ziemi stężyckiej i skrawek ziemi radomskiej naprzeciw Kazimierza, w okresie staropolskim związanych administracyjnie z województwem sandomierskim i wreszcie niewielki fragment staropolskiej ziemi czerskiej, przynależnej do ówczesnego województwa mazowieckiego¹⁰. Ponadto w ramach dzisiejszego terytorium województwa funkcjonują

⁷ *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi*, cz. 1–2, Warszawa 1827; F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830; P. Rachwał, *Stan badań nad demografią Lubelszczyzny w XVI–XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2016, t. 64, nr 2, s. 91; K. Narojczyk, *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi z 1827 r. Znane źródło w nowej postaci*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2021, t. 43, s. 29–59.

⁸ *Krótką statystyka gubernij Królestwa Polskiego, obejmująca rozległość i ludność tychże gubernij oraz wykaz miast, osad i gmin*, Warszawa 1870 (przedruk uzupełniony ze Skorowidza do Dziennika Praw, wydane w połowie 1870 roku, s. 8–21).

⁹ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920; P. Rachwał, *op. cit.*, s. 91–95; W. Pruss, *Ludność Królestwa Polskiego 1864–1914*, Warszawa 2019, s. 35–56.

¹⁰ W. Pałucki et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966; W. Pałucki et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1973; W. Pałucki et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*,

tereny mające za sobą odmienną przeszłość państwową. Są to zachodnie krańce dawnej Rusi (Czerwonej): zabużańska część ziemi chełmskiej, znaczny fragment historycznego księstwa, a od 1462 roku województwa bełskiego oraz północno-zachodnie skrawki dawnej ziemi przemyskiej. Obszary te przynajmniej do 1340 roku przynależały do sąsiadującego z piastowską Polską Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. W ramach Królestwa Polskiego znalazły się w wyniku inkorporacji dokonanej w 1387 roku, lecz aż do końca epoki staropolskiej tworzyły odrębne byty administracyjne¹¹. Listę pertynencji lubelskich o historycznie odmiennych korzeniach zamykają: niemal cały obecny powiat biały i północna część powiatu włodawskiego, a także niewielkie fragmenty radzyńskiego i parczewskiego, tworzące niegdyś zabużańską część najpierw województwa podlaskiego, a od 1566 roku brzesko-litewskiego, w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹². Procesy urbanistyczne w epoce przedindustrialnej nie przebiegały wprawdzie w sposób izolowany w ramach poszczególnych jednostek administracyjnych, jednak zróżnicowanie i lokalne odmienności dotyczyły nawet poszczególnych prowincji i ziem w ramach jednego kraju. Wyraźnie dostrzegalne jest np. zapóźnienie osadnictwa i procesów umiastowienia w ziemi łukowskiej w stosunku do analogicznych w ziemi lubelskiej¹³. Znacznie dalej idące są różnice wynikające z odmiennych tradycji politycznych i kulturowych ziem ruskich i litewskich w stosunku do terytoriów funkcjonujących niezmiennie w ramach państwowości polskiej¹⁴. Jak można sądzić, w tym zakresie realia polskie i ruskie stopniowo zbliżały się do siebie w ciągu XV i XVI wieku¹⁵. Czynnikiem sprzyjającymi były bezpośrednie

---

Warszawa 1993. Zob. także edycja zbiorczą: M. Słoń (red.), *Atlas historyczny Polski. Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2021.

¹¹ G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Bd. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Cologne–Graz 1955; W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 20–44; A. Swieżawski, *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.

¹² W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 40–41.

¹³ Por. S. Litak, *Formowanie się sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2, s. 5–136; idem, *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII–XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, t. 48, nr 2, s. 283–307; A. Sochacka, *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987.

¹⁴ O. Baran, *Rozwój sieci ośrodków grodowo-miejskich Księstwa Włodzimierskiego w XIII i pierwszej połowie XIV w.*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 69–88.

¹⁵ M. Horn, *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1974, t. 35, s. 49–74; idem, *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia” 1975, nr 13, s. 29–49; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989; A. Janeczek, *Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77, s. 143–177.

sąsiedztwo oraz brak formalnych barier administracyjno-politycznych i prawnych w sytuacji, gdy odmienności etniczno-kulturowe zostały względnie łatwo pokonane na gruncie integracji wspólnot szlacheckich¹⁶. O największych odrębnościach w rozwoju sieci miejskiej można mówić w odniesieniu do procesu jej powstawania w zabużańskiej pertynencji województwa brzesko-litewskiego¹⁷.

W odniesieniu do najstarszego okresu dziejów, tj. do końca XIV stulecia, dzieje i dynamika zasiedlenia ziem dzisiejszej Lubelszczyzny były wypadkową jej peryferyjnego charakteru i położenia na dość niespokojnym pograniczu. Te same obiektywne okoliczności – jak można sądzić – wpłynęły również na proces urbanizacji regionu i jego dynamikę. Konsekwencją wspomnianej peryferyjności było słabsze i stosunkowo późne zainteresowanie władców piastowskich obszarem zawiślańskim, patrząc z perspektywy Krakowa. Na to nakładał się stan permanentnego zagrożenia terenów pogranicznych ze strony wschodnich sąsiadów, tj. Rusinów, Litwinów, Jaćwingów i Tatarów¹⁸. Dostrzeżony na tym terenie potencjał w postaci możliwości rozwoju gospodarki rolniczo-hodowlanej, nawet jeśli był wówczas dostrzegany, nie mógł być należycie wykorzystany¹⁹.

Do istotniejszych czynników miastotwórczym zaliczane jest położenie miejscowości przy szlaku handlowym, dające szansę na włączenie się w ponadlokalną wymianę towarów. Obraz najstarszej sieci drożnej na obszarze międzyrzecza Wisły i Bugu jest w dużym stopniu hipotetyczny²⁰, lecz zarówno położenie geograficzne regionu w stosunku do terenów sąsiednich, jak również znany skądinąd przebieg ponadlokalnych dróg handlowych na ziemiach polskich uzasadniają założenie o istotnej roli międzyrzecza Bugu i Wisły na mapie szlaków handlowych zarówno wodnych, jak i lądowych²¹. Istotność tego czynnika w kontekście

¹⁶ J. Orzechowski, *Okcydentalizacja Rusi Koronnej w XIV, XVI i XVI w.*, [w:] *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983*, red. A. Gieysztor, S. Gawlas, Warszawa 1990, s. 215–243.

¹⁷ S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1970, t. 7, s. 45–107. Zob. także: A. Wawrzyńczykowa, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

¹⁸ K. Myśliński, *W państwie piastowskim*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974, s. 154–169.

¹⁹ Por. F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, [w:] *Miasta małopolskie w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Kraków 2013 (pierwodruk: „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne” 1972, t. 6, nr 43), s. 178–179.

²⁰ T. Dunin-Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wyb. i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011, s. 25–60; eadem, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Drogami...*, s. 179–199; eadem, *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, [w:] *Drogami...*, s. 269–282; F. Kiryk, *Z badań...*, s. 183–187.

²¹ S. Weymann, *Ćla i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938; H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, nr 4, s. 697–716.

kształtowania się sieci miast regionu jest dobrze widoczna już od XIV wieku, czego przykładem są inwestycje kazimierzowskie: Lublin, Wąwolnica i Kazimierz, leżące przy drodze prowadzącej ze wschodu (Włodzimierz) na zachód (Wrocław) z rozwidleniem w kierunku północnym (Toruń). Znaczenie tej drogi król ewidentnie starał się podnieść, co ewidentnie poświadcza jego dokument dla kupców toruńskich z 1349 roku²².

W realiach polskiego średniowiecza pierwszeństwo inicjatyw urbanizacyjnych należało do władców, stąd najwcześniejsze znane lokacje miejskie na terenie międzyrzecza Wisły i Bugu dotyczyły ośrodków będących pierwotną własnością panującego. Na drugą połowę, ewentualnie na schyłek XIII wieku kładzione są hipotetyczne próby umiastowienia głównych ośrodków grodowych regionu – tj. Lublina i Łukowa²³. Inicjatywy te (jeśli istotnie miały miejsce, co nie jest pewne) nie okazały się skuteczne, ponieważ w późniejszym okresie wymagały powtarzania. Lublin w 1317 roku i ponownie w 1342 roku, natomiast Łuków w latach 1369 i 1403²⁴. Kazimierzowi Wielkiemu, który skądinąd jest znany jako założyciel wielu miast w Polsce, przypisuje się lokowanie ośrodków miejskich w obecnym Kazimierzu Dolnym oraz w Wąwolnicy²⁵. Zapewne temu monarsze lub ewentualnie jego siostrze Elżbiecie Łokietkównie zawdzięczało swe początki również miasto Kraśnik (przed 1377 rokiem), które zresztą niebawem przeszło w ręce prywatne²⁶. Do listy miast położonych na Lubelszczyźnie i powołanych do istnienia przez ostatniego Piasta na polskim tronie należy dodać Stężycę położoną nad Wisłą, w pobliżu ujścia do niej Wieprza²⁷.

W międzyczasie, tj. w XIII wieku i w pierwszej połowie XIV wieku, miał miejsce równoległy rozwój osadniczy na terenach wschodnich dzisiejszej Lubelszczyzny, tj. szczególnie w zachodnich połaciach Księstwa Halicko-Włodzimierskiego (późniejsze ziemie chełmska i bełska), stanowiących wówczas

²² *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 4, wyd. S. Kuraś, Warszawa 1969, nr 937, s. 86–87.

²³ K. Myśliński, *Początki miast na obszarze pomiędzy Wisłą środkową i Bugiem*, [w:] *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*, t. 4, Wrocław 1968, s. 337–341; R. Szczygieł, *Kiedy Lublin otrzymał pierwszy przywilej lokacyjny na prawie niemieckim?*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław 2017, s. 281–289.

²⁴ R. Orłowski, J.R. Szafflik, *Dzieje Łukowa*, Lublin 1962, s. 9–22; R. Szczygieł, *Die Lokation Lublins nach Magdeburger Recht und der Weg zur Blüte der Stadt im 14. Jahrhundert*, „*Annales UMCS. Sectio F*” 2017, t. 72, s. 179–203.

²⁵ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 225–226; idem, *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Małopolsce*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, red. R. Szczygieł, Radom–Kazimierz Dolny 1990, s. 17; R. Szczygieł, *Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego*, [w:] *Problemy dziejów...*, s. 35–43.

²⁶ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 231–233. Por. K. Myśliński, *W państwie...*, s. 173.

²⁷ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie. XIII–XVI wiek*, Kielce 1994, s. 139–141.

centrum władztwa miejscowych książąt ruskich Romanowiczów²⁸. Staroruski okres funkcjonowania tamtejszych ośrodków grodowo-miejskich (m.in. Chełm, Szczekarczów, czyli późniejszy Krasnystaw, Szczebrzeszyn, Hrubieszów, Grabowiec) był preludium dla właściwego procesu urbanizacji według modelu zachodniego w okresie następnym.

Punktem zwrotnym w dziejach Lubelszczyzny, szczególnie w aspekcie rozwoju miejscowego osadnictwa i postępów urbanizacji było zawiązanie unii polsko-litewskiej (1386)²⁹. Nie chodzi tylko o zasadniczą zmianę położenia ówczesnej ziemi lubelskiej, ale również o szersze niż dotychczas i trwałe włączenie w ruch lokacyjny terenów ruskich. W końcu XIV stulecia z woli monarszej nastąpiły lokacje miejskie w głównych ośrodkach grodowych na ziemi chełmskiej, tj. w Chełmie, Krasnymstawie i Hrubieszowie³⁰. Równoległe lub tylko niewiele późniejsze były inicjatywy księcia mazowieckiego Siemowita IV na terenie władanej przez niego ziemi bełskiej (Grabowiec, Horodło, Tyszowce)³¹. Królewskie i książęce lokacje dotyczyły miejsc spełniających funkcje administracyjne (stolice ziem, siedziby wołosci-powiatów). Wyjątkiem na terenie ziemi bełskiej były Rachanie (lokacja książęca: ok. 1424–1425), które nie miały ruskich tradycji grodowo-miejskich³². Niejasne są też miejskie początki Szczebrzeszyna, które mogą wiązać się z ostatnią ćwiercią XIV wieku i z inicjatywą księcia opolskiego Władysława, namiestnika Rusi z ramienia Andegawenów w latach 1372–1378, ewentualnie z przełomem stuleci XIV i XV oraz z aktywnością możnowładcy Dymitra z Goraja³³. Lokacje miejskie w dobrach monarszych Lubelskiego były kontynuowane przez Władysława Jagiełłę (Parczew, Urzędów), jednak jego

²⁸ K. Myśliński, *W państwie...*, s. 165–168; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993, s. 209–213; W. Czarnecki, *Osadnictwo terytorium chełmskiego od końca X do połowy XIV wieku w świetle badań archeologicznych i toponomastycznych*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. 9, s. 7–38; K. Grocheci, *Grody Lubelszczyzny w źródłach pisanych. Zestawienie tabelaryczne*, [w:] *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2019, s. 47–66.

²⁹ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 183; K. Myśliński, *W monarchii jagiellońskiej*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 207–223; R. Szczygieł, *Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacji pogranicza obu państw od końca XIV do XVI wieku*, [w:] *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, t. 3: *Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych*, red. W. Misztal, J. Styk, Lublin 2002, s. 137–145.

³⁰ R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 168, s. 24–25, poz. 439, s. 34–35, poz. 661, s. 42–43.

³¹ *Ibidem*, poz. 401, s. 32–33, poz. 436, s. 34–35, poz. 1605, s. 78–79; A. Janeczek, *Osadnictwo...*, s. 228–234.

³² A. Janeczek, *Osadnictwo...*, s. 236–239.

³³ R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 1487, s. 74–75. Por. M. Stankowa, *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 17–19; R. Szczygieł, *Proces lokacji na prawie niemieckim miasta Szczebrzeszyna*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2004, t. 3, s. 195–202.

następcy całkowicie oddali inicjatywę w ręce szlachty, w tym także tenutariuszy królewszczyzn (Kozirynek, czyli obecny Radzyń Podlaski)³⁴.

Nowością na omawianym terenie były pierwsze lokacje miast prywatnych, udokumentowane od pierwszej połowy XV wieku (szlacheckie w ziemi lubelskiej: Bełżyce, Goraj, Kurów, Opole Lubelskie, Tuchowicz i Wysokie; kościelne: Kock; szlacheckie w ziemi chełmskiej: Turobin)³⁵. Moment ten warto podkreślić, gdyż inicjatywy szlacheckie stały się trendem, który w największym stopniu wpłynął na docelowy obraz sieci miejskiej współczesnej Lubelszczyzny, choć było to zjawisko ogólnopolskie³⁶. Kreowanie nowych ośrodków miejskich wymagało naturalnie królewskiej zgody, lecz w omawianym okresie decyzja ta miała formalny wymiar i nie oznaczała rzeczywistej ingerencji monarchy w proces lokacji. Wyrazem tego były nierzadkie przypadki uzyskiwania formalnej zgody na lokację dla osad już od pewnego czasu istniejących. Narastająca przewaga inicjatyw szlacheckich korespondowała z powiększaniem się roli tej warstwy w systemie ustrojowo-politycznym i społeczno-gospodarczym. Kontynuację wspomnianego trendu można obserwować również w drugiej połowie XV wieku (szlacheckie: Bobrowniki, Kamionka, Łęczna, Łysobyki, Okrzeja, Piaski; kościelne: Biskupice)³⁷, gdy dodatkowo objął on w szerszym zakresie także ziemie ruskie (szlacheckie: Świerże, Uchanie i Wojsławice oraz kościelne: Pawłów, Sawin, Skierbieszów)³⁸. Z pewnym opóźnieniem ruch lokacyjny dotarł także na południowo-zachodnie kresy ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, tj. terytorium późniejszego powiatu brzesko-litewskiego. Przed końcem XV wieku na tym terenie pojawiły się: Biała tj. obecna Biała Podlaska, Janów zwany Biskupim, czyli obecny Janów Podlaski oraz Międzyrzec znany dziś jako Międzyrzec Podlaski³⁹.

³⁴ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 254–255.

³⁵ *Ibidem*, s. 214–215, 221–223, 227–229, 233–234, 244–246, 260, 265–266; B. Nowak, *Lokacja miasta Turobina*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. 2, s. 51–57.

³⁶ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, nr 1, s. 21–23; H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, t. 28, nr 3, s. 341–347; R. Szczygieł, *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77, s. 13–45.

³⁷ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 223–224, 238–240, 251–252; idem, *Urbanizacja...*, s. 24–25, 71–72, 83–84; A. Sochacka, *Biskupice w ziemi lubelskiej – przedmiot gospodarki czy polityki Zbigniewa Oleśnickiego?*, [w:] *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza. Prace ofiarowane Profesor Marii Koczerskiej*, red. R. Michałowski et al., Warszawa 2014, s. 685–700.

³⁸ R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 1088, s. 60–61, poz. 1310 i 1349, s. 68–69, poz. 1536, s. 76–77, poz. 1606, s. 78–79, poz. 1709, s. 84–85; W. Czarniecki, *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. 3, s. 26–27, 32, 35, 38–39.

³⁹ Tab. 1, poz. 5, 26, 51; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 44, s. 18–19, poz. 469, s. 36–37, poz. 871, s. 50–51. Zob. także: A. Wawrzyńczykowa, *op. cit.*, s. 40, 44, 76; S. Alexandrowicz, *op. cit.*, s. 69, 71.

W tym miejscu warto parę zdań poświęcić fenomenowi staropolskiego miasta szlacheckiego jako dominującemu modelowi ówczesnej urbanizacji⁴⁰. Głównym kontekstem jego upowszechnienia się był rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, skorelowany ze zdobyciem przez szlachtę przygniatającej przewagi nad pozostałą częścią społeczeństwa⁴¹. Intencje kreatorów takich ośrodków miały różnoraki charakter, poczynając od gospodarczych (podniesienie dochodowości dóbr), a kończąc na prestiżowych i ambicjonalnych. Istotą urbanizacji w wykonaniu magnaterii i szlachty był jej oddolny, wybitnie partykularny i indywidualistyczny charakter. Jedynym punktem odniesienia dla podejmowanych inicjatyw były własne potrzeby, interesy oraz możliwości, przy jednoczesnym lekceważeniu, ewentualnie niedocenianiu lub też przecenianiu istniejących uwarunkowań obiektywnych. O sukcesie lub jego braku decydowały posiadane horyzonty, doświadczenie, posiadane środki, wreszcie konsekwencja i determinacja w dążeniu do realizacji wytyczonego celu⁴². Nieskoordynowane inicjatywy niejednokrotnie kolidowały ze sobą wzajemnie, przez co niekorzystnie wyglądały ich perspektywy rozwojowe. W takich sytuacjach z reguły wygrywał silniejszy lokalny gracz⁴³. Niezależnie od aspiracji i planów, w praktyce zdecydowana większość realizacji miejskich na obszarze Lubelskiego zaowocowała miastami niewielkimi, zresztą można domniemywać, że ów skromny efekt bywał z góry zaplanowany jako wynik trzeźwej oceny sytuacji. Kolejną cechą charakterystyczną miasta prywatnego realizowanego w XVI–XVIII wieku było osłabianie i ciągłe redukowanie roli samorządu miejskiego, poddawanie go rosnącej presji dominialnej⁴⁴.

Apogeum rozwoju sieci miejskiej Lubelszczyzny nastąpiło w ciągu XVI wieku i niemal w całości za ówczesny postęp odpowiadali magnaci i bogata szlachta. Ich dominacja była tym większa, że tylko jedna inicjatywa była dziełem Kościoła (Stoczek Łukowski), natomiast kilka odnotowanych wówczas lokacji (i relokacji) miast królewskich faktycznie zostało zrealizowanych staraniem ich szlacheckich

⁴⁰ H. Samsonowicz, *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1989, t. 50, s. 31–43; A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny” 2008, t. 99, nr 1, s. 121–136; A. Wyrobisz, *Rola miast...*, s. 24–33; idem, *Małe miasta w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roślanowski, Warszawa 1976, s. 177–187; idem, *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny” 1981, t. 72, nr 1, s. 37.

⁴¹ Z. Noga, R. Szczygieł, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Uwagi wstępne*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77, s. 9–10.

⁴² R. Szczygieł, *Lokacje...*, s. 79–82; idem, *Miasta prywatne...*, s. 24–25.

⁴³ Zob. idem, *Ordynacja Zamojska wobec prób lokacji ośrodków miejskich przy jej granicach w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 3, s. 881–892.

⁴⁴ T. Opas, *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, „Kwartalnik Historyczny” 1971, t. 78, nr 1, s. 28–48; A. Wyrobisz, *Rola miast...*, s. 31–33.

tenentariuszy (Busieniec, Dubienka, Ostrów Lubelski, Serock, Tarnogóra, Tarnogród)⁴⁵. Jeśli chodzi o dynamikę rozwoju sieci miejskiej tym okresie, to nagromadzenie inicjatyw wystąpiło w latach trzydziestych (10) i w szczególności w czterdziestych (15), by w następnej dekadzie spaść o połowę (7). W pozostałych dziesięcioleciach ilość lokacji na ogół nie przekraczała pięciu, a w ostatnich dwóch pojawiały się już tylko pojedyncze miasta (Dubienka, Uchanie)⁴⁶. Apogeum ruchu lokacyjnego na terenie międzyrzecza Wisły i Bugu nieco wyprzedziło moment ustalony w literaturze przedmiotu dla ogółu ziem polskich (przełom XVI i XVII wieku)⁴⁷. Oddolny charakter procesu urbanizacji i brak jego szerszej koordynacji decydował w dużej mierze o przypadkowym pokryciu analizowanego obszaru. Zauważono np. spore różnice w umiastowieniu staropolskich powiatów – lubelskiego (jedno miasto na 17 wsi) i urzędowskiego (jedno miasto na 54 wsie)⁴⁸. Ta dysproporcja została w dużej mierze zniwelowana w kolejnym okresie

Poza Zamościem lokowanym w 1580 roku i budowanym przez kanclerza i hetmana wielkiego Jana Zamoyskiego przy pomocy środków niedostępnych dla większości jego bliższych i dalszych sąsiadów, powstające ówczesne ośrodki przedstawiały typowy model niewielkiego szlacheckiego miasteczka o lokalnym horyzoncie i znaczeniu gospodarczym, ograniczającym się zasadniczo do miejscowych dóbr właściciela. W pojedynczych miastach szlacheckich odnotowano względny rozwój, skutkujący organizowaniem w ich bezpośrednim sąsiedztwie nowym gmin miejskich (Kamionka, Lubartów, Opole i Turobin)⁴⁹, które w dalszej perspektywie zespoliły się z macierzystymi ośrodkami. Z drugiej strony, niektóre ówczesne inicjatywy okazywały się nieudane i w ich rezultacie nie powstały nowe miasta, ewentualnie ich żywot okazywał się epizodyczny (Andrzejów, Budzyń, Busieniec, Bystrzyca, Firlejów, Hordzież, Łańcuchów, Serock i Tomisław, czyli dzisiejsze Siedliszcze)⁵⁰. Na upadek szczególnie narażone były tzw. miasta konkurencyjne, tj. ośrodki lokowane w bliskim sąsiedztwie wcześniej istniejących miast innych właścicieli, najczęściej królewskich. Intencją było w takich przypadkach przechwycenie – przynajmniej częściowe – ich dochodów. Takimi przykładami były: Budzyń pod Radzynie, założony przez tamtejszych tenentariu-

⁴⁵ R. Szczygieł, *Lokacje...*, s. 228, 254–255, 258–259, 264, 301–302.

⁴⁶ Obliczenia na podstawie: F. Kiryk, *Z badań...*; idem, *Urbanizacja...*; R. Szczygieł, *Lokacje...*; R. Krzysztofik, *op. cit.* W sprawie Uchań zob. R. Szczygieł, *Wpływ właścicieli na skuteczność lokacji miast prywatnych w XV–XVI wieku. Etapy urbanizacji Uchań*, „Res Historica” 2006, nr 23, s. 19–27.

⁴⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 338–339; R. Szczygieł, *Miasta prywatne...*, s. 31, 33.

⁴⁸ S. Tworek, *W okresie Odrodzenia i Reformacji 1569–1648*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 261.

⁴⁹ R. Szczygieł, *Lokacje...*, s. 58–59, 62.

⁵⁰ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 217, 219, 221, 238, 257; idem, *Lokacje...*, s. 375; R. Szczygieł, *Lokacje...*, s. 56–57, 62, 249–252, 255, 257, 260–261; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 435, s. 34–35.

szy Kazanowskich; Nowy Parczew, lokowany przez miejscowego starostę Jana Tęczyńskiego poza murami królewskiego Parczewa; Janowiec, zbudowany przez Firlejów na lewym brzegu Wisły, naprzeciwko Kazimierza, którego byli dzierżawcami⁵¹. W tym ostatnim przypadku oprócz możliwego aspektu konkurencyjnego, można domyślać się dążenia do kontrolowania i użytkowania obu brzegów Wisły w celu optymalizacji organizacji spławu⁵².

Kolejne stulecie rozwoju sieci miejskiej Lubelszczyzny, czyli wiek XVII, odznaczył się znaczącym spadkiem liczby nowych lokacji. Z jednej strony było to spowodowane względnym nasyceniem terenu miastami, z drugiej zaś wieloletnią dekonjunkcją, spowodowaną zniszczeniami wojennymi. Za cezurę o znaczeniu nie tylko regionalnym, lecz ogólnopolskim uchodzi połowa XVII stulecia, od której rozpoczęła się wyniszczająca seria wojen targających ówczesną Rzeczpospolitą: z Kozakami (1648–1657), Rosją (1654–1667), Szwecją (1655–1660) oraz Siedmiogrodem (1657)⁵³. Lubelszczyzna, podobnie jak inne prowincje została bardzo mocno doświadczona zarówno przez wojska obce, jak i własne⁵⁴. Zniszczenia nie ominęły miast, przy czym niektóre ośrodki straciły większość domów i mieszkańców. Przykładowo w miasteczku Okrzeja stwierdzono ubytek aż 96,5% domów. Szczególnie ucierpiały wschodnie połacie regionu, gdzie średnią strat wyliczono na 80% (m.in. w Chełmie 71%, Krasnymstawie 83%, Tyszowcach 77,4%), natomiast zniszczenia na Podlasiu sięgały średnio 62%⁵⁵.

W pierwszej połowie XVII wieku pojawiły się nowe miasta: Jelitowo, czyli Tomaszów (Lubelski) i Janów (Lubelski), lokowane w latyfundium Zamoyskich. Oprócz nich założono Firlejów (ponownie?) oraz Modliborzyce⁵⁶. Trzy kolejne inicjatywy z tego okresu okazały się epizodyczne – Bełzec, Łaszczówka i Prawno⁵⁷. Na kanwie odbudowy kraju ze zniszczeń w drugiej połowie stulecia powstały z kolei: Komarówka (Podlaska), Józefów (nad Wisłą), Głusko koło Lublina, Gorków króla Jana III Sobieskiego oraz Terespol nad Bugiem, naprzeciwko

⁵¹ F. Kiryk, *Z badań...*, s. 191–192; idem, *Lokacje...*, s. 381–382.

⁵² Autorzy dziękują Panu Profesorowi Grzegorzowi Jaworowi za zwrócenie uwagi na taką możliwość interpretacyjną.

⁵³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 330.

⁵⁴ E.A. Mierzwa, S. Tworek, *W okresie wojen i konfederacji 1648–1696*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 358–369, 371–378. Zob. także: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 339–346.

⁵⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 341–343; E.A. Mierzwa, S. Tworek, *op. cit.*, s. 376.

⁵⁶ R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 324, s. 30–31. Por. F. Kiryk, *Z dziejów...*, s. 221; R. Szczygiel, *Lokacje...*, s. 250; H. Seroka, *Firlejów. Zarys dziejów dawnego miasteczka*, Lublin 2017, s. 11–23; D. Szulc, *Stanisław Wieteski i Modliborzyce. Przyczynek do dziejów miasta, kościoła i ich założyciela*, „Janowskie Korzenie” 2011, nr 16, s. 49–51.

⁵⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, s. 264–265; R. Szczygiel, *Ordynacja...*, s. 883–885; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 1158, s. 62–63.

Brześcia Litewskiego⁵⁸. Wszystkie wymienione ośrodki miejskie miały charakter prywatny i były związane z działalnością magnatów. Korzystny trend został wyhamowany w dobie III wojny północnej (1700–1721), która była nie mniej niszcząca niż wcześniejsze. Na to nałożyły się dziesiątkujące ludność epidemie, skutkujące dużą depopulacją w niektórych regionach⁵⁹.

W latach dwudziestych XVIII wieku magnacki trend urbanizacyjny ponownie się ożywił, czego skutkiem były kolejne lokacje w Lubelskiem. Do inicjatyw względnie udanych, które przetrwały próbę czasu należały: Anopol, Frampol, Izbica, Jarczów, Józefów (Ordynacki), Komarów, Konstantynów, Wieniawa i Żółkiewka⁶⁰. Mnie lub bardziej epizodyczne okazały się z kolei: Boża Wola, Garbów, Leśna (Podlaska), Lubycza (Królewska), Mosty Małe, Potoki, Pratuliny, Ryki, Siedliszcze (ponownie) i Sosnowica⁶¹. Wypada wymienić również projekty, które ostatecznie nie zostały zrealizowane: Cześniki (Mawsyczyn), Dąbrowa, Dorohusk, Kozłówka, Polanówka i Trzebieszów⁶². Sądząc z liczby przedsięwzięć epizodycznych i nieudanych, ilościowy wzrost nie przekładał się na jakość⁶³. Pomimo pewnych sukcesów, ruch lokacyjny z epoki saskiej i stanisławowskiej nie zdołał wyrównać strat, jakie wystąpiły w sieci miejskiej Lubelszczyzny w wyniku wcześniejszych wojen i epidemii. Oczywiście omawiany obszar nie był wyjątkiem, gdyż głęboki kryzys dotknął miasta w całym kraju. Dostrzeżono go w dobie reform Sejmu Czteroletniego i Konstytucji 3 Maja, lecz nie zdołano skutecznie zażegnać.

Koniec epoki przedrozbiorowej jest także wyraźną cezurą dla rozwoju sieci miejskiej międzyrzecza Wisły i Bugu, podobnie jak innych regionów Polski. Po upadku Rzeczypospolitej zmieniły się diametralnie realia i możliwości urbanizacji magnackiej i szlacheckiej, co zaowocowało jej niemal zupełnym zanikiem. Jedynym wyjątkiem w odniesieniu do omawianego terenu było epizodyczne umiastowienie Urszulina⁶⁴. Zaborcy (najpierw Austriacy, następnie Rosjanie) nie byli zainteresowani rozwojem sieci miejskiej kontrolowanego terytorium i nie przejawili w tej dziedzinie żadnej aktywności. Zmiany w zakresie postrzegania

⁵⁸ W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962, wykaz 1, poz. 16, s. 12, poz. 27, s. 13, wykaz 2, poz. 14, s. 16, poz. 37, s. 17.

⁵⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 345–346.

⁶⁰ W. Trzebiński, *op. cit.*, wykaz 1, poz. 3, 12, 21, 23, 28, 32 i 103, s. 12–13, 16; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 602, s. 40–41, poz. 1664, s. 82–83. Zob. także: A. Janeczek, *Osadnictwo...*, s. 274.

⁶¹ W. Trzebiński, *op. cit.*, wykaz 1, poz. 8, 15, 35, 40, 69, 70, s. 12–14, wykaz 2, poz. 24, s. 17; R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 1292, s. 66–67; M. Kołacz, D. Tarasiuk, *Dzieje gminy Sosnowica. Analiza potencjału historycznego*, Sosnowica 2007, s. 89–90; T. Pizun, *op. cit.*, s. 31–45.

⁶² R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 239 i 256, s. 26–27, poz. 292, s. 28–29, poz. 643s. 42–43, poz. 1138, s. 60–61, poz. 1580, s. 78–79.

⁶³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 348 oraz tab. 32–33 na s. 349–350.

⁶⁴ R. Krzysztofik, *op. cit.*, poz. 1614, s. 80–81.

miast i mieszczan przez władze miały z czasem wykreować trend zmierzający do redukcji istniejącej sieci miejskiej.

Tab. 1. Chronologia lokacji z określeniem rodzaju własności w momencie powstania*

Lp.	I	II	III	IV	V	VI
	Nazwa (obecna)	Przynależność adm. (pow.) obecnie	Przynależność adm. historyczna (woj./z.)	Data lokacji	Własność w czasie lokacji	Obecny status (data utraty/odzyskania praw miejskich)
1	Adamów	łukowski	z. łukowska	1539	szlachecka	w. 1869
2	Annapol	kraśnicki	z. lubelska	a. 1724	szlachecka	m. 1996
3	Baranów	puławski	z. lubelska	1544	szlachecka	w. 1870
4	Bełżyce	lubelski	z. lubelska	1417	szlachecka	m. 1958
5	Biała Podlaska	miasto pow.	woj. brz.-lit.	a. 1498	szlachecka	m.
6	Biłgoraj	miasto pow.	z. lubelska	1578	szlachecka	m.
7	Biskupice	świdnicki	z. lubelska	1450	kościelna	w. 1869
8	Bobrowniki	rycki	z. stężycka	1485	szlachecka	w. 1870
9	Bychawa	lubelski	z. lubelska	1537	szlachecka	m. 1958
10	Chelm	miasto pow.	z. chełmska	1394	królewska	m.
11	Chodel	opolski	z. lubelska	1517	szlachecka	w. 1869
12	Czemierniki	radzyński	z. lubelska	1509	szlachecka	m. 2024
13	Dubienka	chełmski	woj. bełskie	1588	królewska	w. 1945
14	Firlej	lubartowski	z. lubelska	1629	szlachecka	w. 1869
15	Frampol	biłgorajski	z. lubelska	1738	szlachecka	m. 1993
16	Głusk	cz. Lublina	z. lubelska	1688	szlachecka	od 1988
17	Goraj	biłgorajski	z. lubelska	a. 1405	szlachecka	m. 2021
18	Gorzów Osada	krasnostawski	z. chełmska	a. 1690	szlachecka	w. 1869
19	Grabowiec	zamojski	woj. bełskie	a. 1418	książęca	w. 1869
20	Horodło	hrubieszowski	z. chełmska	o. 1412	królewska	w. 1869
21	Horodyszcze	białski	woj. brz.-lit.	o. 1569	szlachecka	w. 1869
22	Hrubieszów	miasto pow.	z. chełmska	1400	królewska	m.
23	Izbica	krasnostawski	z. chełmska	1750	szlachecka	m. 2022
24	Janowiec	puławski	z. radomska	1537	szlachecka	w. 1869
25	Janów Lubelski	miasto pow.	z. lubelska	1640	szlachecka	m.
26	Janów Podlaski	białski	woj. brz.-lit.	1465	kościelna	w. 1946
27	Jarczów	tomaszowski	woj. bełskie	1755	szlachecka	w. 1869
28	Jeziorzany	lubartowski	z. lubelska	a. 1533	szlachecka	w. 1869
29	Józefów	biłgorajski	z. przemyska	1725	szlachecka	m. 1988

30	Józefów nad Wisłą	opolski	z. lubelska	1688	szlachecka	m. 2018
31	Kamionka	lubartowski	z. lubelska	a. 1458	szlachecka	w. 1869
32	Kazimierz Dolny	puławski	z. lubelska	a. 1348	królewska	m. 1927
33	Kock	lubartowski	z. łukowska	1417	kościelna	m. 1919
34	Kodeń	białski	woj. brz.-lit.	1511	szlachecka	w. 1869
35	Komarów Osada	zamojski	woj. bełskie	1748	szlachecka	w. 1869
36	Konstantynów	białski	woj. podlaskie	a. 1744	szlachecka	w. 1869
37	Końskowola	puławski	z. lubelska	1532	szlachecka	m. 2025
38	Krasnobród	zamojski	z. chełmska	1572	szlachecka	m. 1994
39	Krasnystaw	miasto pow.	z. chełmska	1394	królewska	m.
40	Kraśnik	miasto pow.	z. lubelska	a. 1377	królewska	m.
41	Kryłów	hrubieszowski	z. chełmska	o. 1523	szlachecka	w. 1869
42	Kurów	puławski	z. lubelska	a. 1442	szlachecka	m. 2025
43	Lubartów	miasto pow.	z. lubelska	1543	szlachecka	m.
44	Lublin	miasto woj.	z. lubelska	1317	królewska	m.
45	Łaszczów	tomaszowski	woj. bełskie	1549	szlachecka	w. 1869
46	Łęczna	miasto pow.	z. lubelska	1462	szlachecka	m.
47	Łomazy	białski	woj. brz.-lit.	a. 1566	hospodarska	w. 1869
48	Łuków	miasto pow.	z. łukowska	1403	królewska	m.
49	Markuszów	puławski	z. lubelska	o. 1550	szlachecka	w. 1870
50	Michów	lubartowski	z. lubelska	1531	szlachecka	w. 1869
51	Międzyrzec Podlaski	białski	woj. brz.-lit.	1486	szlachecka	m.
52	Modliborzycy	janowski	z. lubelska	1631	szlachecka	m. 2014
53	Opole Lubelskie	miasto pow.	z. lubelska	a. 1418	szlachecka	m. 1957
54	Orchówek	włodawski	z. chełmska	1506	szlachecka	w. 1869
55	Ostrów Lubelski	lubartowski	z. lubelska	1548	królewska	m. 1919
56	Parczew	miasto pow.	z. lubelska	1401	królewska	m.
57	Pawłów	chełmski	z. chełmska	a. 1479	szlachecka	w. 1869
58	Piaski	świdnicki	z. lubelska	a. 1456	szlachecka	m. 1993
59	Piszczac	białski	woj. brz.-lit.	1530	hospodarska	w. 1869
60	Puchaczów	łęczyński	z. lubelska	1527	szlachecka	w. 1869
61	Radzyń Podlaski	miasto pow.	z. łukowska	1468	królewska	m.
62	Rejowiec	chełmski	z. chełmska	1547	szlachecka	m. 2017
63	Rossosz	białski	woj. brz.-lit.	1551	szlachecka	w. 1869
64	Sawin	chełmski	z. chełmska	a. 1456	kościelna	w. 1869
65	Serokomla	łukowski	z. łukowska	1537	szlachecka	w. 1869

67	Sławatycze	białski	woj. brz.-lit.	1577	szlachecka	w. 1869
68	Stężycza	rycki	z. stężycza	a. 1370	królewska	w. 1869
69	Stoczek Łukowski	łukowski	woj. maz.	1546	kościelna	m. 1919
70	Szczebrzeszyn	zamojski	z. chełmska	a. 1378	książęca	m.
71	Tarnogóra	krasnostawski	z. chełmska	1540	królewska	w. 1869
72	Tarnogród	biłgorajski	z. przemyska	1567	królewska	m. 1987
73	Terespol	białski	woj. brz.-lit.	a. 1697	szlachecka	m.
74	Tomaszów Lubelski	miasto pow.	woj. bełskie	1621	szlachecka	m.
75	Turobin	biłgorajski	z. chełmska	1420	szlachecka	m. 2024
76	Tyszowce	tomaszowski	woj. bełskie	a. 1419	książęca	m. 2000
77	Uchanie	hrubieszowski	z. chełmska	1484	szlachecka	w. 1869
78	Urzędów	kraśnicki	z. lubelska	a. 1405	królewska	m. 2016
79	Wąwolnica	puławski	z. lubelska	a. 1370	królewska	m. 2025
80	Wieniawa	cz. Lublina	z. lubelska	1768	szlachecka	od 1916
81	Wisznice	białski	woj. brz.-lit.	a. 1579	szlachecka	w. 1869
82	Włodawa	miasto pow.	woj. brz.-lit.	a. 1525	szlachecka	m.
83	Wołyń	radzyński	woj. brz.-lit.	1522	hospodarska	w. 1869
84	Wojstławice	chełmski	z. chełmska	a. 1443	szlachecka	w. 1869
85	Zamość	miasto pow.	z. chełmska	1580	szlachecka	m.
86	Żółkiewka	krasnostawski	z. chełmska	1702	szlachecka	w. 1869

* W tabeli uwzględniono miejscowości zlokalizowane na obszarze współczesnego województwa lubelskiego i utrzymujące status miasta co najmniej do czasów zamiany z lat 1869/1870.

Objaśnienia: a. – przed; cz. – część miasta/dzielnica; m. – miasto; o. – około; pow. – powiat; w. – wieś; woj. – województwo; z. – ziemia. Pogrubieniem oznaczono miejscowości, które nie straciły praw miejskich w wyniku reformy 1869/1870.

Uwaga: korekty dat dokonano na podstawie literatury przedmiotu (zob. Bibliografia); historyczna przynależność administracyjna na podstawie: W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, passim.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007, passim.

PRZEMIANY SIECI MIEJSKIEJ LUBELSZCZYZNY W EPOCE ZABORÓW (PRZED 1869 ROKIEM)

Specyficzną cechą epoki porozbiorowej w aspekcie przemian sieci miejskiej, odróżniającą ją biegunowo od okresu wcześniejszego, było uzależnienie wspomnianych zmian od kontroli ze strony władzy. Przed 1795 rokiem monarcha ograniczał się najczęściej do formalnego konfirmowania inicjatyw prywatnych. Te ostatnie w nowych realiach przestały się pojawiać.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski (1772), niektóre obszary południowej Lubelszczyzny weszły w skład monarchii Habsburgów. W rezultacie poza macierzą znalazły się miasta – z ziemi lubelskiej: Biłgoraj, Frampol, Goraj, Janów (Lubelski) i Modliborzyce; z ówczesnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego: Dubienka, Grabowiec, Horodło, Hrubieszów, Komarów, Krasnobród, Kryłów, Kraśniczyn, Łaszczów, Rachanie, Skierbieszów, Szczebrzeszyn, Tomaszów (Lubelski), Tyszowce, Uchanie, Wojsławice i Zamość; oraz z ówczesnej ziemi przemyskiej Józefów (Ordynacki) i Tarnogród⁶⁵. Część z nich niebawem powróciła do macierzy, dzięki umowie granicznej z 1776 roku⁶⁶. Po trzecim rozbioru Polski (1795) pod panowaniem Austrii znalazł się cały obszar współczesnej Lubelszczyzny⁶⁷. W nowych realiach politycznych, administracyjnych i gospodarczych mieszkańcy miast regionu nie zdołali znacząco poprawić warunków swojej egzystencji ani stworzyć obiecujących perspektyw rozwoju⁶⁸.

Wraz z nastaniem rządów zaborczych pojawił się nowy czynnik miastotwórczy w postaci zmian administracyjnych. Były one dość daleko idące i przede wszystkim zrywały z dotychczasowymi tradycjami⁶⁹. Początkowo Austriacy podzielili podporządkowane tereny Galicji Zachodniej na sześć cyrkułów (dystryktów): lubelski, józefowski, chełmski, biały, łukowski i siedlecki⁷⁰. Po raz pierwszy w roli siedziby administracji państwowej wystąpiły wtedy: Józefów nad Wisłą, Biała Podlaska oraz Siedlce. Kilka lat później, w 1803 roku, dokonano kolejnych zmian administracyjnych – utworzono wtedy trzy większe cyrkuły: lubelski, biały i siedlecki, co mocno utwierdziło Białą Podlaską i Siedlce w roli siedzib administracji terenowej. W cyrkułach wydzielono okręgi, m.in. w lubelskim oprócz Lublina także Kazimierz i Kraśnik, a w białym oprócz Białej Podlaskiej także Włodawę⁷¹. Następną okazją do zmian pojawiła się już w 1810 roku, gdy obszar byłego zaboru austriackiego został wcielony w granice Księstwa Warszawskiego. Podzielono go na dwa departamenty – lubelski i siedlecki. W ich

⁶⁵ J. Mazurkiewicz, *W czasach stanisławowskich*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 443; W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 50.

⁶⁶ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 51 (Biłgoraj, Frampol, Goraj, Janów Lubelski, Modliborzyce, Kraśniczyn, Wojsławice i Dubienka).

⁶⁷ *Ibidem*, s. 64–68.

⁶⁸ T. Mencil, *Galicja Zachodnia. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiorze*, Lublin 1976, s. 136–139. Zob. także najnowszą charakterystykę sytuacji miast w regionie w tym okresie autorstwa A. Przegalińskiego – *Z rozważań o miastach i miasteczkach Lubelszczyzny w latach zaboru austriackiego (1795–1809). Studium syntetyczne*, „Annales UMCS. Sectio F” 2024, t. 79, s. 167–201.

⁶⁹ Na temat zmian administracyjnych w tym okresie zob. W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 64–68, 72–77, 83–88; W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1956, s. 1–23.

⁷⁰ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 65–66.

⁷¹ *Ibidem*, s. 67–68.

ramach zaczęły funkcjonować powiaty – w departamencie lubelskim: lubelski, lubartowski, kazimierski, kraśnicki, krasnostawski, chełmski, hrubieszowski, tomaszowski, zamojski i tarnogrodzki; w departamencie siedleckim m.in. bialski, łukowski, radzyński i włodawski⁷². Większość siedzib powiatowych nie miała wcześniejszych związków z administracją, zwłaszcza, że niektóre z tych miast były własnością prywatną (szlachecką). Podział z 1810 roku okazał się ważnym precedensem, do którego nawiązywały wszystkie późniejsze, utrwalając związki niektórych miast Lubelszczyzny z funkcją administracyjną. W związku z powołaniem do istnienia Królestwa Polskiego pod auspicjami rosyjskimi (1815) doszło do kolejnych przekształceń administracyjnych. Departamenty zostały przemianowane na województwa bez zmian terytorialnych, lista powiatów nie uległa zmianie (choć ich funkcje zostały zredukowane), natomiast wprowadzono ogniwo pośrednie, czyli obwody grupujące po dwa trzy powiaty. Siedzibami obwodów zostały – w województwie lubelskim: Lublin, Krasnystaw, Hrubieszów oraz Janów (jako stolica obwodu zamojskiego!), w województwie podlaskim: Siedlce, Łuków, Biała Podlaska i Radzyń Podlaski⁷³. Nie przesądzając o wadze i skuteczności administracyjnego czynnika miastotwórczego, warto podkreślić, że wszystkie wymienionych miasta trwale powiązały swoją miejskość m.in. z funkcją administracji rządowej.

Władze austriackie zasadniczo respektowały przywileje miejskie, pozyskane w okresie przedrozbiorowym, zwłaszcza w odniesieniu do miast prywatnych. Jednocześnie dokonano podziału istniejących ośrodków miejskich na dwie podstawowe kategorie – miasta i miasteczka (1784)⁷⁴. Podkreśla się, że owo rozróżnienie, nie było oparte na jednoznacznych kryteriach i sprowadzało się do mechanicznego powielenia łacińskich określeń *civitas* i *oppidum*, spotykanych nieraz w dokumentach przedkładanych władzom do weryfikacji⁷⁵. Nic więc dziwnego, że zdecydowana większość wspomnianych miejscowości, zakwalifikowanych jako miasteczka, powróciła do statusu miejskiego od 1809 roku, tj. w dobie Księstwa Warszawskiego (Jarczów, Komarów, Krasnobród, Kryłów, Lubycza Królewska, Łaszczów, Łaszczówka, Mosty Małe, Potoki, Rachanie, Skierbieszów i Uchanie).

Jak wiadomo, w 1811 roku w Księstwie Warszawskim wprowadzono przepis prawny, w myśl którego w małych miastach, nieposiadających środków na utrzymanie burmistrza mogła być zaprowadzona administracja na wzór gmin

⁷² *Ibidem*, s. 74–77.

⁷³ DPKP, t. 1, Warszawa 1816, s. 115–120; W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 83–85.

⁷⁴ W zbiorze miast wyróżniano dodatkowo trzy kategorie: a) miasta główne i duże; b) zwykłe miasta rządowe; c) miasta prywatne, posiadające przywileje i dochody (T. Mencil, *Galicja...*, s. 134; A. Przeglasiński, *Z rozważań...*, s. 174–175).

⁷⁵ P. Miodunka, *Wybrane problemy rozwoju małych miast galicyjskich w okresie przedautonomicznym (1772–1866)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2014, nr 11, s. 25.

wiejskich. Stał się on podstawą udokumentowanych w pierwszej połowie XIX wieku inicjatyw dziedziców miast prywatnych, zmierzających do pozbawienia danego ośrodka statusu miejskiego⁷⁶. Trend zapoczątkowany dekretem z 1811 roku był kontynuowany również w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego, a jego wyrazem było postanowienie Namiestnika z 30 maja 1818 roku, które doprecyzowało oczekiwania władzy w zakresie finansowego zabezpieczenia funkcjonowania urzędów municypalnych (późniejszych magistratów) w miastach. Warunkiem utrzymania statusu stała się deklaracja właściciela i mieszkańców o zabezpieczeniu w kasie miejskiej 600 złp (90 rubli) rocznie na utrzymanie urzędu na czele z burmistrzem⁷⁷.

W latach 1820–1824 z listy miast leżących na obszarze województwa lubelskiego na ogół od okresu przedrozbiorowego wypadły następujące ośrodki (w nawiasach informacja, od kiedy miejscowość była miastem): Tuchowicz (1430), Pratulin (1732), Drażgów (1544), Nowodwór (1556), Okrzeja (1468), Urszulin (przed 1800), Hanna (1546), Wysokie (ok. 1413), Kraśniczyn (1564), Wojcieszków (1540), Boża Wola (1731), Skierbieszów (1456), Komarówka Podlaska (1662), Sosnowica (1685), Świerże (1443), Wrzelowiec (1543), Prawno (1626) i Chodel (1517)⁷⁸. Okoliczności związane z tym ostatnim warto przybliżyć. Mieszkańcy miasta zadeklarowali gotowość utrzymania burmistrza, lecz wobec szczupłości swych dochodów miewali kłopoty ze zgromadzeniem potrzebnej kwoty. Tak było w 1824 roku, gdy Chodel dotknęła trąba powietrzna, a miejscowy dzierżawca nie zgodził się na oddanie miastu dochodów z propinacji. Chodelanie wystąpili więc do władz z wnioskiem o czasową zamianę miasta na osadę. Komisja Rządowa wydała decyzję o uchyleniu praw miejskich⁷⁹. Dopiero po kilkunastu latach – w 1838 roku – po wielu staraniach i prośbach prawa te zostały osadzie przywrócone przez Radę Administracyjną Królestwa Polskiego, przy sprzeciwie kolejnego dzierżawcy majątku, wówczas pełniącego funkcję wójta chodelskiej gminy wiejskiej⁸⁰. Przykład ten dowodzi, że możliwe było odzyskanie utraconego

⁷⁶ J. Mazurkiewicz, *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864)*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10, s. 211–228.

⁷⁷ DPKP, t. 6, Warszawa 1818, s. 25; J. Mazurkiewicz, J. Reder, J. Markiewicz, *Miasta prywatne powiatu lubelskiego a ich dziedzice w XIX w. (Do ukazów uwłaszczeniowych)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1954, t. 1, nr 3, s. 135–136.

⁷⁸ R. Krzysztofik, *op. cit.*, s. poz. 108, 22–23, poz. 188, s. 24–25, poz. 295, s. 28–29, poz. 432, s. 34–35, poz. 603, s. 40–41, poz. 662, s. 42–43, poz. 973, s. 54–55, poz. 1006, s. 56–57, poz. 1157 i 1158, s. 62–63, poz. 1349, s. 68–69, poz. 1536, s. 76–77, poz. 1589, s. 78–79, poz. 1614, s. 80–81, poz. 1705, s. 82–83, poz. 1725 i 1733, s. 84–85.

⁷⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: AGAD, KRSW], sygn. 3271.

⁸⁰ DPKP t. 22, s. 74; AGAD, KRSW, sygn. 3271, k. 198–200; J. Mazurkiewicz, J. Reder, J. Markiewicz, *op. cit.*, s. 136, 186.

statusu po spełnieniu kryteriów ustalonych przez władze. Warto zauważyć, że po kilku latach (1847) mieszkańcy Chodla ponownie suplikowali do Komisji Rządowej o zamianę miasta na osadę⁸¹. Tym razem prośba zapewne spotkała się z odmową, gdyż urzędnicy wstrzymali się z decyzją, powołując się na trwające prace nad rozwiązaniem systemowym⁸². Po 1838 roku na terenach objętych analizą nie odnotowano żadnych zmian w odniesieniu do istniejącej sieci miejskiej.

SYTUACJA MNIEJSZYCH MIAST LUBELSZCZYZNY W PRZEDEDNIU MASOWEJ ZAMIANY MIAST NA OSADY

Wypada obecnie pokrótce zarysować sytuację społeczno-gospodarczą mniejszych miast na obszarze współczesnej Lubelszczyzny, egzystujących w okresie 1827–1869⁸³. Poniższe zobrazowanie kondycji ośrodków objętych reformą

⁸¹ AGAD, KRSW, sygn. 3271, k. 375–379.

⁸² *Ibidem*, k. 373–374.

⁸³ W nakreśleniu zbiorowej charakterystyki korzystamy z dotychczasowego dorobku literatury przedmiotu. Zob. m.in. W. Ćwik, *Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866. Stan gospodarczo-społeczny*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10, s. 229–247; idem, *Pozostałości feudalne w miastach rządowych małopolskich terenów Królestwa Polskiego (1815–1866)*, Lublin 1968; J. Mazurkiewicz, W. Ćwik, *Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1809–1866)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1957, t. 4, nr 1, s. 1–138; J. Mazurkiewicz, J. Reder, J. Markiewicz, *op. cit.*, s. 103–208; W. Śładkowski, *Pod zaborem austriackim, w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1795–1831*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 505–510; T. Mencil, *Między powstaniami 1831–1864*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 598–606; R. Kołodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 2, Warszawa 1980, s. 19–28 i tabele; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, passim; E. Kaczyńska, *Obywatel czy poddany? Społeczeństwo małych miast a procesy modernizacyjne w Polsce pod zaborami*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992, s. 41–63; J. Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa – ludność – gospodarka*, Warszawa 1994; A. Koprucki, *Obraz miasteczek lubelskich 1795–1915*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Koprucki, Lublin 2000, s. 9–39. Łatwo zauważyć, że dotychczasowe ujęcia były najczęściej zredukowane pod względem przedmiotowym (tylko miasta rządowe lub tylko prywatne), zakrojone szerzej pod względem przestrzennym (cały kraj, Małopolska) albo zredukowane do fragmentu regionu (powiat lubelski). Pomocniczo wykorzystano niektóre monograficzne ujęcia dotyczące poszczególnych ośrodków, m.in. M. Mądzik, *Tarnogród w latach 1809–1864*, [w:] *Dzieje Tarnobrodzkiego powiatu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 133–193; D. Tarasiuk, *Zarys dziejów Żółkiewki w latach 1799–1869*, [w:] *Historia Żółkwi – współczesnej Żółkiewki w powiecie krasnostawskim*, red. B. Kiełbasa, Żółkiewka 2013, s. 147–165; idem, *Zrozumieć przeszłość. Dzieje Horodyszcza od czasów najdawniejszych do 1944 roku*, Lublin 2019; R. Tokarczyk, *Turobin. Dzieje miejscowości*, Lublin 2002; S. Wiśniewski, *Pod rządami zaborców 1795–1918*, [w:] *Dzieje Końskowoli*, red. R. Szczygieł, Lublin 1988, s. 61–96; idem, *Wąwolnica w latach 1795–1918 (stan gospodarczo-społeczny)*, [w:] *Miejskie społeczności...*, s. 41–63. Por. też badania sąsiednich obszarów: S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869*, Warszawa–Kraków 1980; Ł. Jewuła, *Galiczyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013; P. Miodunka, *op. cit.*, s. 23–43.

z lat 1869/1870 skupia się na kwestiach demograficznych, pomijając lub jedynie sygnalizując inne elementy i aspekty ich funkcjonowania (zabudowa, finanse, własność, urzędy i instytucje)⁸⁴. Wybór aspektu ludnościowego wynika z istotnej roli, jaką odegrał on w realizacji reformy zamiany miast na osady (zob. niżej).

W początkach trzeciej dekady XIX wieku na obszarze zajmowanym dziś przez województwo lubelskie było zlokalizowanych 86 osiedli posiadających formalny status miast i za takie uważanych przez miejscową władzę (zob. tab. 1, ryc. 1). Pod względem rodzaju własności miejscowości, o których mowa dzieliły się na miasta rządowe, będące ówczesnie w dyspozycji władz zaborczych, prywatne – znajdujące się w rękach szlachty oraz prywatne – w posiadaniu instytucji kościelnych. Ta ostatnia kategoria własności stopniowo zanikała i była sukcesywnie włączana do zasobu miast rządowych⁸⁵. W Lubelskiem dotyczyło to chociażby Stoczek Łukowski i Janowa Podlaskiego⁸⁶. Warto dodać, że miasta rządowe vel skarbowe obejmowały przede wszystkim dawne miasta królewskie (sprzed 1795 roku), ale także niektóre ośrodki wcześniej prywatne, następnie przejęte przez zaborcę (np. Zamość)⁸⁷.

Struktura własności miast w obrębie dzisiejszej Lubelszczyzny, według stanu z końca lat dwudziestych XIX wieku, została uwidoczniła na ryc. 1. Zdecydowana większość spośród 85 miast – aż 67 (78,9%) – stanowiło wówczas własność prywatną, głównie szlachecką i marginalnie (Sawin i Pawłów – 2,3%) duchowną. Miast rządowych było na analizowanym terenie 16 (18,8%), co stanowiło niewielki postęp w stosunku do okresu przedrozbiorowego⁸⁸. Wyjąwszy przypadek Zamościa, wszystkie miasta południowej Lubelszczyzny położone na południe od linii wykreślonej przez Urzędów i Krasnystaw były prywatne. Największe skupisko miast rządowych można dostrzec w rejonie środkowo-zachodniej Lubelszczyzny, wraz ze stolicą województwa. Reliktem minionej epoki były dwa miasteczka stanowiące własność kościelną (do 1839 roku)⁸⁹. Należy podkreślić, że opisana sytuacja była wynikiem opisanych wyżej procesów urbanizacyjnych,

⁸⁴ Por. A. Kopruckowniak, *Obraz...*, s. 21–39; J. Kazimierski, *op. cit.*, s. 172–227.

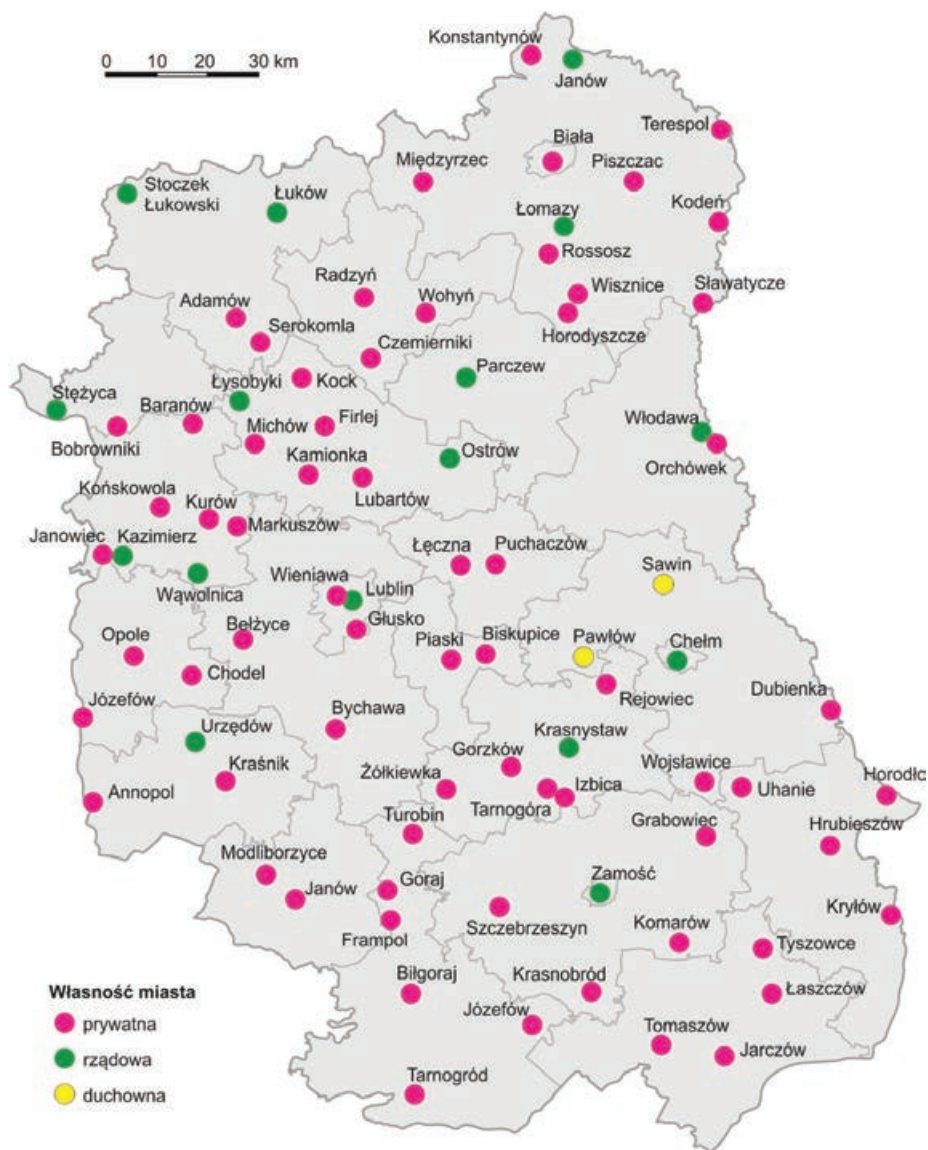
⁸⁵ J. Leskiewiczowa, *Z zagadnień własności państwowej w Królestwie Polskim*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody)*, Warszawa 1978, s. 163–169. Zob. także: W. Ćwik, *Pozostałości...*, s. XIII–XIV; W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 505.

⁸⁶ *Tabella...*, cz. 1, s. 170, cz. 2, s. 199.

⁸⁷ Z. Stankiewicz, *Zamość pod okupacją austriacką w latach 1772–1809*, „Archiwariusz Zamojski” 2020, t. 18, s. 73–74; W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 505.

⁸⁸ Nie ma pewności co do Łysobyków (obecnie Jeziorzany), które w *Tabelli* zostały zakwalifikowane jako własność rządowa (*Tabella...*, cz. 1, s. 288), natomiast w okresie lokacji i później były własnością szlachecką (F. Kiryk, *Urbanizacja...*, s. 71–72; R. Szczygieł, *Lokacje...*, s. 241–242; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 5, Warszawa 1884, s. 863–864).

⁸⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 10, Warszawa 1889, s. 347; W. Ćwik, *Miasta rządowe...*, s. 231.

Ryc. 1. Własność miast w granicach obecnego województwa lubelskiego (1827)

zachodzących na tym terenie od XIII stulecia do końca epoki przedrozbiorowej (1772). Ingerencje władz zaborczych w tę strukturę nie były zbyt daleko idące, ale pozbawienie praw miejskich 18 miejscowości (z czego aż 17 stanowiących własność prywatną) w latach 1820–1824 (zob. wyżej) zmieniło nieco proporcje własnościowe na korzyść miast rządowych. W kolejnych latach zasób ten nadal się powiększał drogą wykupu lub konfiskaty (Terespol, Wieniawa, Końskowola)⁹⁰.

Potencjał rozwojowy danego ośrodka miejskiego pozostawał – i wciąż pozostaje – w ścisłym związku z jego wielkością, mierzoną na ogół liczbą mieszkańców⁹¹. Dane statystyczne z XIX wieku bywają w szczegółach zawodne, lecz zasadniczo prawidłowo oddają rządy wielkości i tendencje w zakresie zmian demograficznych. Nowością nieznaną czasom przedrozbiorowym było dążenie władz we wszystkich zaborach do możliwie pełnego oszacowania liczby ludności pozyskanych ziem, głównie dla celów fiskalnych (podatki) i wojskowych (rekrucji). Szacunki dla Lubelskiego zapoczątkowali Austriacy, w dobie zaś Królestwa Kongresowego pierwsze zestawienia dla potrzeb biurokratycznych opracowywano od początku jego funkcjonowania⁹². Rejestracja ruchu ludności weszła na stałe do obowiązków lokalnych władz miejskich i gminnych. Warto zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu istnieją zarówno opracowania dokumentujące zmiany ludności w skali całego Królestwa Polskiego, jak i w wymiarze regionalnych (gubernie lubelska i siedlecka)⁹³. Stanowi to dobry punkt wyjścia dla niniejszych zestawień, pomieszczony w tab. 2 i zobrazowany na ryc. 3–5.

Poza Lublinem, stolicą województwa, pozostałe miasta były to w większości niewielkie ośrodki o lokalnym znaczeniu. W 1827 roku żadne z nich nie przekraczało 5 tys. ludności. Jest to miara dystansu oddzielającego Lublin – regionalne miasto-hegemon od pozostałych ośrodków miejskich na obszarze międzyrzecza Wisły i Bugu, co dobrze pokazuje ryc. 2. Na omawianym obszarze ponad połowa miast objętych późniejszą zamianą (33) miała wówczas poniżej tysiąca mieszkańców, a już zdecydowana większość nie osiągała progu 2 tys. ludności. Przekraczały go tylko: Kazimierz, Kodeń, Tarnogród, Turobin i Tyszowce (zob. tab. 2). Lublin, liczący sobie około 1827 roku ponad 13 tys. mieszkańców i w mniejszym

⁹⁰ W. Ćwik, *Miasta rządowe...*, s. 231.

⁹¹ A. Koprucki, *Obraz...*, s. 13.

⁹² B. Kumor, *Spisy ludności w Galicji z lat 1800–1808*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1972, t. 5, s. 65–82; J.K. Janczak, *Statystyka Królestwa Polskiego 1815–1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1983, t. 14, s. 3–28.

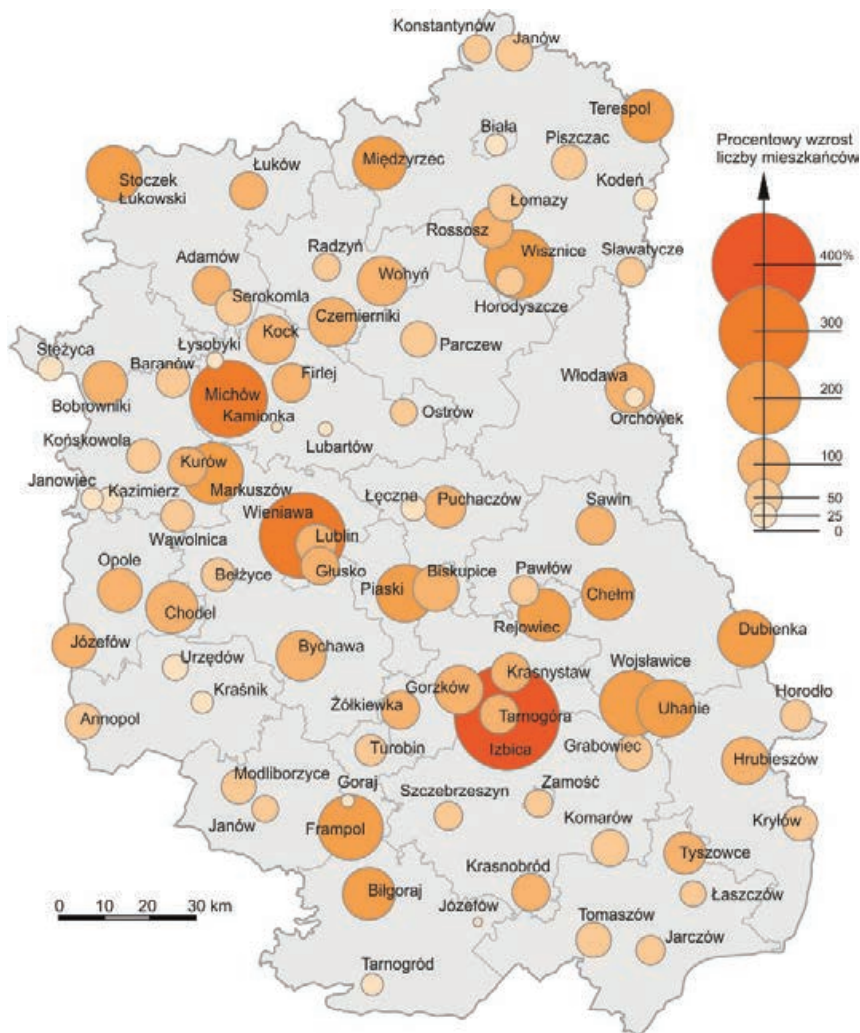
⁹³ Zob. A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967; H. Maruszczak, *Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego w latach 1822–1946*, „Annales UMCS. Sectio B” 1949, t. 4–5, s. 61–115; T. Mazur, *Kształtowanie się ogólnej liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1867–1912 (na tle Królestwa Polskiego)*, „Annales UMCS. Sectio H” 1979–1980, t. 13–14, s. 165–181; J. Sil, *Miasta guberni lubelskiej przed zmianą ich na osady w świetle statystyk z 1861 r.*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1986, t. 11, s. 27–75; J. Kazimierski, *op. cit.*, s. 79–89.

Ryc. 3. Miasta Lubelszczyzny zamienione na osady

Ryc. 5. Przyrost liczby mieszkańców miast Lubelszczyzny w latach 1827–1869

W przeciągu kilku dekad obraz ten uległ zmianie. W zdecydowanej większości analizowanego obszaru międzyrzecza Wisły i Bugu ludność się zwiększyła, choć przyrost nie był równomierny i nie przebiegał bez zakłóceń (zob. tab. 2). Przyrost ludności obserwowany w analizowanym okresie był dość umiarkowany w porównaniu z ostatnią ćwiercią XIX i pierwszą dekadą XX wieku, gdy wystąpiło jego apogeum⁹⁴. Realia demograficzne są bowiem ściśle skorelowane z ogólnym

⁹⁴ H. Wiercieński, *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 127; J. Kazimierski, *op. cit.*, s. 269–270, tab. 16.

nym przebiegiem zmian cywilizacyjnych⁹⁵. W 1869 roku w grupie miast objętych zamianą było już sześć przekraczających próg 3 tys. mieszkańców (Kock, Kurów, Opole Lubelskie, Ostrów Lubelski, Tarnogród i Tyszowce), a kolejnych 15 ośrodków przekraczało próg 2 tys. mieszkańców. Nadal jednak większość (30 miast) nie przekraczała progu 2 tys., a dalszych 14 miało poniżej tysiąca mieszkańców (zob. tab. 2, ryc. 4). Średnia wyliczona z wszystkich ośrodków miejskich z Lublinem włącznie wynosiła 2590 osób, natomiast mediana tylko 1953 osób. Tempo przyrostu stolicy regionu w badanym okresie (60,5%), znacząco przewyższało średnią dla miast objętych zamianą (41,12%). Mediana obliczona dla ogółu miast na analizowanym terenie wyniosła 52,8%. Spektakularny wzrost odnotowany w przypadku trzech niewielkich wcześniej ośrodków – Izbicy, Michowa i Wieniawy (zob. tab. 2, ryc. 5) – wymaga badań weryfikacyjnych. Wiadomo, że w przypadku Izbicy w statystykach z lat 1857 i 1869 potraktowano ją łącznie z sąsiednią Tarnogorą, co istotnie zniekształciło obraz⁹⁶.

W 1852 roku wprowadzono urzędniczą gradację miast – podział na rzędy, gdzie kryterium były osiągnięte dochody⁹⁷. Wprawdzie poziom dochodów miast nie wynikał wyłącznie z liczby ludności, lecz bez wątpienia występuje między tymi wartościami silna korelacja. Wspomniane zaszeregowanie zostało użyte m.in. w statystyce opracowanej na zlecenie Komitetu Urządzącego w 1865 roku⁹⁸. Wynika z niej, że w guberniach lubelskiej i siedleckiej jedynie dwa miasta gubernialne zostały zaliczone do kategorii drugiej. Wśród miast powiatowych dominowała kategoria trzecia i tylko Parczew zaliczono do czwartej, natomiast Lubartów – co stanowi pewne kuriozum – do piątej⁹⁹. W rządzie czwartym mieściły się bez wyjątku miasta nie powiatowe, które nie zostały objęte zamianą w latach 1869–1870. Jeśli chodzi o miasta objęte reformą, to dominowały ośrodki zaliczone do piątego rzędu (55 na 66)¹⁰⁰, natomiast wśród mniejszości zakwalifikowanej w rządzie czwartym znalazły się: Kock, Kodeń, Łomazy, Opole (Lubelskie), Ostrów (Lubelski), Piszczac, Rossosz, Sławatycze, Tarnogród i Tyszowce¹⁰¹.

⁹⁵ S. Borowski, *Modernizacja demograficzna w Polsce na tle porównawczym*, [w:] *Badania nad historią...*, s. 79–93.

⁹⁶ *Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne w Warszawie na rok zwyczajny 1858, rok drugi*, Warszawa 1858, s. 130; *Krótką statystyką...*, s. 20. Zob. korekty: K. Kowalczyk, *Spółeczność i władze Izbicy w latach 1864–1918*, [w:] *Miejskie społeczności...*, s. 262–265.

⁹⁷ DPKP, t. 45, Warszawa 1852, s. 4–5; J. Mazurkiewicz, J. Reder, J. Markiewicz, *op. cit.*, s. 133.

⁹⁸ R. Kołodziejczyk, *Miasta...*, tab. 2, *passim*.

⁹⁹ *Ibidem*, tab. 2, poz. 270.

¹⁰⁰ Zob. *ibidem*, tab. 2, *passim*. Zapewne błędnie zaliczono do rzędu trzeciego Janów (Podlaski), gdyż jego dochody (uwidocznione w statystyce – poz. 333, kol. 16) kwalifikowały go raczej do rzędu piątego.

¹⁰¹ *Ibidem*, tab. 2, poz. 283, 294, 319, 338, 339, 340, 342, 343, 347, 356.

Jedną z cech konstytutywnych miast w odniesieniu do charakteru zatrudnienia ludności jest działalność pozarolnicza ich mieszkańców¹⁰². W epoce przedprzemysłowej były to przede wszystkim handel i rzemiosło. W XIX wieku rzemiosło było stopniowo zastępowane przez formy przemysłowe, a ponadto pojawiły się nowe aktywności i zawody, wcześniej nieeksploatowane, jak różnego rodzaju usługi, praca urzędnicza itd.¹⁰³. W odniesieniu do analizowanego obszaru, gdy mowa o miastach mniejszych i przed rokiem 1870, bardziej adekwatne pozostają jednak tradycyjne wskaźniki. Niezależnie od kategoriowości ujęć modelowych, w praktyce komponent rolniczy w mniejszych miastach był i jest stale obecny¹⁰⁴, istotą zagadnienia jest więc raczej ustalenie proporcji pomiędzy zajęciami rolniczymi i nierolniczymi danej społeczności. Z kwestią struktury zawodowej ludności małych miast na ziemiach polskich, w tym na obszarze Lubelszczyzny, wiąże się ściśle problem ich agraryzacji¹⁰⁵. Istnieje wyraźna, choć nie zupełnie jednoznaczna korelacja pomiędzy wielkością ośrodka, wyrażoną przez liczbę ludności, a jego rolniczym charakterem. W analizie tych zależności trzeba zwracać uwagę na charakter własności danej miejscowości. Stwierdzona wyżej dominacja miast prywatnych na obszarze Lubelszczyzny przekładała się na ich rolniczy charakter, gdyż taki właśnie został im celowo nadany przez szlacheckich lub kościelnych właścicieli, ewentualnie ich agraryzacja była skutkiem kryzysu z XVII i XVIII wieku.

Z kwestią struktury zawodowej ściśle wiąże się zagadnienie struktury etniczno-wyznaniowa. Niemal w każdym mieście zlokalizowanym na terenie Lubelskiego mamy do czynienia ze zróżnicowaniem populacji pod tym względem w badanym okresie¹⁰⁶. Ludność chrześcijańska, którą w statystykach niejednokrotnie traktowano zbiorczo, faktycznie również była zróżnicowana pod względem konfesyjnym, zwłaszcza w rejonach wschodnich, gdzie dość istotny był komponent ruski (głównie unicki, po 1875 roku formalnie prawosławny). Marginalne znaczenie miała mniejszość protestancka, głównie niemieckiego pochodzenia¹⁰⁷. Na ogólny obraz populacji w największym stopniu wpływał jej podział wyznaniowo-etniczny na chrześcijan (bez względu na konfesję) i Żydów. Przez większą część

¹⁰² Na ten aspekt kładą nacisk definicje i ujęcia odwołujące się do kryterium funkcjonalnego w określaniu miejskości. Zob. J. Józwiak, D. Dymek, *Kryteria identyfikacji miast na świecie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne” 2022, nr 166, s. 11, 17, 20–21.

¹⁰³ Szerzej na ten temat: W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 508–510; T. Mencil, *Między powstaniem...*, s. 598–606; W. Caban, *Badanie struktury społeczno-zawodowej mieszkańców miast Kielecczyny w latach 1811–1862 w oparciu o akta stanu cywilnego*, [w:] *Miasteczka polskie. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992, s. 169–188.

¹⁰⁴ Zob. M. Dams-Lępiarz, J. Dobrowolski, *Historyczne i współczesne znaczenie rolnictwa w małych miastach województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2006, t. 11, s. 175–197.

¹⁰⁵ Zob. np. W. Ćwik, *Miasta...*, s. 237–239; idem, *Pozostałości feudalne...*, s. 39–41.

¹⁰⁶ Zob. tab. 2.

¹⁰⁷ J. Kazimierski, *op. cit.*, s. 278–279.

omawianego okresu obie społeczności były zróżnicowane również pod względem prawnym, gdyż Żydzi nie byli zrównani w prawach z chrześcijanami¹⁰⁸. Zrównanie nastąpiło formalnie w 1862 roku, jednak procesy asymilacyjne nie były automatyczne i nie zostały uruchomione od razu, a poza tym były inicjowane jedynie w największych miastach¹⁰⁹. Separacja społeczności chrześcijańskiej i żydowskiej w małych miastach nie zniknęła – wręcz przeciwnie – zaczęła się pogłębiać wraz z rozwojem nowoczesnej świadomości narodowej.

Cechą charakterystyczną wielu mniejszych miast w guberniach lubelskiej i siedleckiej w drugiej połowie XIX wieku był szczególnie wysoki odsetek, a czasem wręcz dominacja liczebna ludności żydowskiej wśród mieszkańców¹¹⁰. Paradoksalnie wysoki wskaźnik tej ostatniej korzystnie wpływał na obraz struktury zawodowej w mieście. Chrześcijańska ludność małych miast, przede wszystkim polska, a na wschodzie i południowym wschodzie obecnego województwa częściowo także rusińska, zajmowała się głównie rolnictwem, a w mniejszym stopniu rzemiosłem i handlem. Te ostatnie dziedziny aktywności znajdowały się w gestii ludności żydowskiej, zatem jej wysoki odsetek niwelował zjawisko agraryzacji danego ośrodka. Jeśli gdziekolwiek pojawiły się w omawianym okresie w mniejszych miastach pierwiastki rozwoju przemysłowego, miały charakter marginalny, bez istotnego wpływu na ogólną kondycję ośrodka¹¹¹.

Kwestia relikwów feudalnych w miastach pozostających pod zaborem rosyjskim została gruntownie przedstawiona w dotychczasowej historiografii¹¹². W miastach prywatnych, a z takimi przede wszystkim mamy do czynienia w omawianym przypadku, anachronizmy i przeżytki feudalizmu dotyczyły głównie charakteru własności (mieszkańcy mieli tzw. własność niepełną)¹¹³. Funkcjonowały

¹⁰⁸ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972; idem, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, [w:] *Spółczesność Królestwa Polskiego*, red. W. Kula, t. 2, Warszawa 1966, s. 179–319; idem, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.

¹⁰⁹ A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.

¹¹⁰ Na temat fenomenu Izbicy zob. K. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 265–276.

¹¹¹ T. Mencil, *Między powstaniem...*, s. 606–623. Zob. także: A. Przegaliński, *Z dziejów gospodarczych Lubelszczyzny w dobie Księstwa Warszawskiego. Studium z historii regionu w epoce manufaktury i stosunków folwarczno-pańszczyźnianych*, Lublin 2020.

¹¹² W. Ćwik, *Pozostałości feudalne...*, passim; idem, *Niektóre pozostałości feudalne w ogólnym charakterze miast rządowych Królestwa Polskiego (1815–1866)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1968, t. 15, nr 4, s. 91–106; idem, *O sytuacji prawnej drobnomieszczaństwa w Królestwie Polskim XIX wieku*, [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku*, red. S. Kowalska-Glikman, t. 1, Warszawa 1984, s. 11–38; idem, *Anachronizmy prawne w miastach Królestwa Polskiego i sprawa ich likwidacji*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych Profesora Tadeusza Mencla*, red. A. Kopruckowiak, Lublin 1999, s. 153–165.

¹¹³ J. Mazurkiewicz, W. Ćwik, *op. cit.*, s. 34–68. Zob. także: T. Mencil, *Chłopska własność i posiadanie ziemi przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim*, „Roczniki Dziejów Społecznych

w nich ponadto różne obciążenia mieszkańców wobec dziedzica (czynsze, daniny i robocizny), następnie opłaty pobierane od całej gminy miejskiej i wreszcie przysługujący właścicielowi monopol propinacyjny¹¹⁴. Z kolei w miastach rządowych najczęstszą pozostałością feudalną był czynsz pobierany zresztą na ogół tylko od gruntów ornych¹¹⁵. Władze Królestwa Polskiego przymierzały się do systemowego uregulowania tych spraw, zdając sobie sprawę z ich anachroniczności. Nacisk położono oczywiście na kwestię uwłaszczenia chłopów, również ze względów politycznych, ale realizacja tej sprawy pociągnęła za sobą konieczność dokonania analogicznych zmian również w odniesieniu do miast¹¹⁶. Co do zasady, ukaz uwłaszczeniowy z marca 1864 roku dotyczył wyłącznie chłopów – mieszkańców wsi, tak więc już po jego wprowadzeniu przed Komitetem Urządzającym stanął problem mieszczan-rolników, ostatecznie zaś ogółu mieszczan.

Tab. 2. Zmiany liczby ludności w miastach Lubelszczyzny objętych reformą roku 1869/1870 wraz z odsetkiem zamieszkującej w nich ludności żydowskiej

Lp.	Nazwa (obecna)	Liczba ludności ogółem				Odsetek ludności żydowskiej (%)			
		1827	1857	1865	1869	1827	1857	1865	1869**
1	Adamów	588	773	781	858	18,3	20,9	19,2	b.d.
2	Annopol	655	747	890	1040	67,3	76,9	75,3	b.d.
3	Baranów	1145	1799	1628	1817	56,0	52,9	52,1	b.d.
4	Bełżyce	1949	1799	1958	2188	51,0	46,2	44,3	b.d.
5	Biskupice	620	808	830	983	22,4	32,9	31,4	b.d.
6	Bobrowniki	800	1265	1548	1369	37,6	40,8	36,4	b.d.
7	Bychawa	938	984	1034	1377	58,2	64,9	67,8	b.d.
8	Chodel	387*	590	672	766	b.d.	23,2	25,0	b.d.
9	Czemierniki	1151	1478	1361	1767	27,4	21,7	29,2	b.d.
10	Firlej	940	821	1098	976	1,4	9,1	21,7	b.d.
11	Frampol	669	1478	1482	1689	30,9	44,5	43,0	b.d.
12	Głusk	774	732	768	799	52,1	53,0	52,9	b.d.
13	Goraj	1979	1835	1926	1941	28,4	26,3	26,8	b.d.
14	Gorzków Osada	393	395	535	567	36,6	55,9	61,1	b.d.
15	Grabowiec	1663	2223	2117	2239	32,9	44,7	47,4	b.d.

i Gospodarczych” 1987, t. 48, s. 68–69.

¹¹⁴ J. Burszta, *Spoleczeństwo i karczma. Propinacja, karczma i sprawa alkoholizmu w społeczeństwie polskim XIX wieku*, Warszawa 1951; H. Rożenowa, *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815–1863*, Warszawa 1961.

¹¹⁵ W. Ćwik, *Anachronizmy...*, s. 159–160.

¹¹⁶ J. Mazurkiewicz, *O likwidacji stosunków dominialnych w miastach Królestwa Kongresowego w 1866 roku*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9, s. 265–275.

16	Horodło	1576	1514	1837	2011	13,5	23,9	32,8	b.d.
17	Horodyszcze	603	714	796	786	0	6,3	8,2	b.d.
18	Izbica	433	2100	1674	2719	97,4	100	100	b.d.
19	Janowiec	902	905	1075	1014	32,8	b.d.	37,9	b.d.
20	Janów Podlaski	1392	1937	2335	2000	37,5	45,3	43,9	b.d.
21	Jarczów	648	190	279	272	32,8	97,3	76,7	b.d.
22	Jeziorzany	964	1120	1049	1028	27,9	39,5	34,6	b.d.
23	Józefów	1069	937	941	1078	63,7	70,0	71,7	b.d.
24	Józefów nad Wisłą	1254	1918	1953	1946	67,4	82,3	85,6	b.d.
25	Kamionka	1421	1509	1294	1759	12,0	14,8	24,7	b.d.
26	Kazimierz Dolny	2096	2731	3091	2709	57,1	56,9	59,6	b.d.
27	Kock	1807	2632	3158	3400	35,6	56,2	61,2	b.d.
28	Kodeń	2086	2191	2484	2442	31,8	34,1	33,3	b.d.
29	Komarów Osada	1466	1587	1772	2034	38,9	58,8	59,8	b.d.
30	Konstantynów	794	848	1001	1059	517	651	81,5	b.d.
31	Końskowola	1979	2605	2676	2721	44,0	58,9	57,7	b.d.
32	Krasnobród	973	1257	1454	1500	43,5	52,6	63,6	b.d.
33	Kryłów	1151	1240	1414	1608	38,3	46,3	54,3	b.d.
34	Kurów	1988	2665	2817	3004	54,8	58,6	58,2	b.d.
35	Łaszczów	999	1076	1175	1246	86,2	93,8	92,3	b.d.
36	Łomazy	1928	2445	2743	2853	37,6	41,3	49,1	b.d.
37	Markuszów	808	892	688	1268	42,4	41,2	28,5	b.d.
38	Michów	856	1509	1848	1988	21,7	42,9	45,7	b.d.
39	Modliborzyce	976	960	1007	1299	31,9	60,9	56,2	b.d.
40	Opole Lubelskie	1983	2760	2840	3121	50,1	64,4	66,3	b.d.
41	Orchówek	431*	b.d.	544	493	b.d.	b.d.	0	b.d.
42	Ostrów Lubelski	1884	2512	3509	3000	33,0	35,2	38,4	b.d.
43	Pawłów	555	629	686	720	0	0,9	4,1	b.d.
44	Piaski	1117	2362	1838	2043	51,1	77,7	75,5	b.d.
45	Piszczac	1203	1314	1523	1507	27,3	37,6	40,4	b.d.
46	Puchaczów	601	881	879	927	9,3	10,1	12,9	b.d.
47	Rejowiec	509	1135	1410	1239	54,0	72,5	81,0	b.d.
48	Rossosz	1472	1663	1673	1775	8,2	16,7	19,2	b.d.
49	Sawin	579	822	1012	824	1,3	15,9	12,9	b.d.
50	Serokomla	651	540	800	532	9,6	4,6	18,4	b.d.
51	Sławatycze	1602	1846	2011	2097	38,8	55,5	57,1	b.d.
52	Stężycza	899	864	995	1171	0	0	2,4	b.d.

53	Stoczek Łukowski	557	612	651	417	11,1	29,0	41,8	b.d.
54	Tarnogóra	840	b.d.	980	1200	2,6	b.d.	0	b.d.
55	Tarnogród	4000	4109	4608	4652	31,5	40,7	43,4	b.d.
56	Turobin	2086	2359	2684	2782	24,4	40,3	44,7	b.d.
57	Tyszowce	2153	2626	3173	3286	33,9	36,4	38,7	b.d.
58	Uchanie	853	1310	1812	1953	44,1	60,9	62,5	b.d.
59	Urzędów	1817	1897	2018	2263	0,6	0,3	1,9	b.d.
60	Wąwolnica	1223	1442	1463	1595	30,1	28,0	35,2	b.d.
61	Wieniawa	807	1105	1335	1642	82,2	90,4	81,4	b.d.
62	Wisznice	1525	1465	1659	1668	42,8	47,5	54,8	b.d.
63	Wołyń	1159	1861	2145	2260	22,1	43,2	44,1	b.d.
64	Wojsławice	1548	1557	1692	1768	22,2	54,0	43,3	b.d.
65	Żółkiewka	796	760	1182	1175	63,5	50,6	66,8	b.d.

* – na podstawie: *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Komisyyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyyi*, cz. 1–2, Warszawa 1827; ** – brak danych o ludności żydowskiej w *Krótkiej statystyce gubernij Królestwa Polskiego...*

Źródło: F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830; *Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne w Warszawie na rok zwyczajny 1858, rok drugi*, Warszawa 1858, s. 124–125, 127–137; R. Kołodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 2, Warszawa 1980, tabele; *Krótką statystyką gubernij Królestwa Polskiego, obejmująca rozległość i ludność tychże gubernij oraz wykaz miast, osad i gmin*, Warszawa 1870 (przedruk uzupełniony ze Skorowidza do Dziennika Praw, wydanego w połowie 1870 roku), s. 8–21.

REALIZACJA REFORMY Z LAT 1869/1870 W ODNIESIENIU DO LUBELSZCZYZNY

Opis okoliczności zainicjowania prac nad reformą miejską w 1843 roku, eksponujący rolę cara Mikołaja I i jego troskę o trzeźwość polskich poddanych (według opinii formułowanych w raportach gubernatorów do rozpijania społeczeństwa miały się przyczyniać licznie organizowane w miastach jarmarki)¹¹⁷, brzmi nieco anegdotycznie, lecz dobrze oddaje paternalistyczny rys ówczesnego caratu. Zamiana miasta na osadę skutkowałaby w ówczesnych realiach zakazem organizowania jarmarków i w ogóle prowadzenia działalności handlowej. Nie trzeba wielkiej wyobraźni, by dostrzec, że negatywnej skutki natury gospodarczej znacznie przeważałyby nad spodziewanymi, rzekomymi korzyściami moralnymi i zdrowotnymi. Podkreślali to zresztą krytycy założeń reformy podczas ówczesnych konsultacji międzyresortowych we władzach Królestwa¹¹⁸. Dostrzeżono też inny mankament – liczna w małych miastach ludność żydowska, która wówczas

¹¹⁷ R. Kołodziejczyk, *Zamiana...*, s. 193.

¹¹⁸ *Ibidem*.

była prawnie pozbawiona dostępu do ziemi i zajęć rolniczych – stanęłaby przed koniecznością emigracji do pozostałych miast, co opiniowano jako wielce niekorzystne dla interesu ludności chrześcijańskiej tychże.

We wspomnianych konsultacjach pojawił się też wątek racjonalny, odwołujący się do funkcjonowania miast w kontekście potrzeb gospodarki krajowej i realnych możliwości niewielkich ośrodków w tym zakresie. Owe możliwości miały zależeć od wielu czynników, m.in. od położenia miasta, od liczby i struktury jego ludności. Wynikał stąd postulat szerokiego, kompleksowego potraktowania każdego przypadku i niecelowość opierania się na jednym, sztywnym wskaźniku jako probierzu kondycji ośrodka¹¹⁹. Stanowisko to jaskrawo odbiegało od najczęściej spotykanego w kołach rządowych nastawienia ściśle formalistycznego lub fiskalnego. Zapewne dlatego nie zyskało uznania w oczach członków Rady Administracyjnej i większości komisji. Wobec piętrzących się problemów zwyciężyła biurokratyczna inercja, która doprowadziła do odłożenia sprawy na bliżej nieokreśloną przyszłość.

Do pomysłu reformy miast powrócono w odmienionych realiach politycznych, związanych z Powstaniem Styczniowym (1863–1864). Tym razem nad pracami zmierzającymi do redukcji liczby miast czuwało wąskie grono członków Komitetu Urządzącego, złożone niemal wyłącznie z Rosjan, zaufanych i wypróbowanych zauszników cesarza Aleksandra II¹²⁰. Z inicjatywy Komitetu została powołana specjalną komisję do urządzenia miast, złożoną z przedstawicieli różnych resortów w Królestwie (Komisji Rządowych). Jej faktycznym organem wykonawczym była Sekcja Miast działająca przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych¹²¹.

W połowie 1864 roku urzędnicy z Sekcji Miast opracowali formularz ankiety, którą rozesłano do magistratów wszystkich miast, z poleceniem wypełnienia i odesłania w ciągu 20 dni, czego mieli dopilnować naczelnicy powiatów. Nadesłane materiały miały posłużyć wyodrębnieniu w miastach ludności podpadającej pod realizację ukazu o uwłaszczeniu włościan z 1864 roku, czyli tzw. mieszczań-rolników. Ankiety pozwalały też na dokonanie oceny stanu gospodarczego miast, celem wytypowania tych, które kwalifikowałyby się do ewentualnej zamiany na osady. Z protokołów zebrań wspomnianej komisji wynika, że problemów nastrecały szczególnie miasta prywatne, w których funkcjonowało szereg anachronizmów feudalnych oraz kwestia ujednoczenia obciążeń podatkowych miast¹²². Pod

¹¹⁹ J. Mazurkiewicz, *Likwidacja...*, s. 219.

¹²⁰ Na temat Komitetu zob. J.K. Targowski, *Komitet Urządzący i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny” 1937–1938, t. 34, nr 1, s. 156–197; H. Rappaport, *Komitet Urządzący w Królestwie Polskim*, „Archeion” 1979, t. 69, s. 129–145. Zob. także: A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015, s. 14–16.

¹²¹ R. Kołodziejczyk, *Zamiana...*, s. 194–195; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 37–38.

¹²² R. Kołodziejczyk, *Zamiana...*, s. 195–196.

koniec marca 1865 roku do miast rozesłano kolejną ankietę w dwóch egzemplarzach wraz z instrukcją jej wypełnienia. W ankiecie pytano m.in. o liczbę ludności (w tym liczbę Żydów), charakter miejscowej zabudowy, obciążenia finansowe i stan kas miejskich. Akcja zbierania tych materiałów trwała do końca 1865 roku i jeszcze częściowo w 1866 roku. W jej wyniku pojawiło się obszerne opracowanie statystyczne wydane po rosyjsku¹²³. Znaczenie wspomnianego opracowania dla losów reformy z lat 1869/1870 wynika z faktu opierania się głównie na nim przez urzędników z Sekcji Miast w typowaniu miast do zamiany.

Główna przeszkoda na drodze do reformy miejskiej, czyli kwestia przeżytków feudalnych w miastach Królestwa Polskiego, w tym zwłaszcza w miastach prywatnych, została usunięta w 1866 roku, gdy opublikowany został ukaz carski o zniesieniu stosunków dominialnych w miastach z 28 października (9 listopada) tego roku¹²⁴. Mieszczanie-rolnicy zostali objęci postanowieniami wcześniejszego ukazu o uwłaszczeniu włościan z 1864 roku, natomiast główny nacisk położono na uregulowanie sytuacji mieszczan-nierolników. Jak wynika z badań przeprowadzonych dla regionu łódzkiego, realizacja ukazu w praktyce natrafiła na liczne przeszkody i trudności, których rozwiązywanie trwało nieraz wiele lat¹²⁵. Brak jest odnośnych badań obejmujących obszar Lubelszczyzny, istnieją natomiast studia monograficzne jednostkowych przypadków¹²⁶. Sytuacja mieszczan uległa istotnej zmianie, przy czym należy podkreślić ujednoczenie sytuacji mieszczan-rolników według zasad sformułowanych dla mieszkańców wsi. W obliczu uwłaszczenia przestała istnieć zasadnicza różnica pomiędzy stanem mieszczan i chłopów, jeśli jedni i drudzy żyli z rolnictwa. Objęcie mieszczan-rolników właściwymi dla chłopów zasadami uwłaszczeniowymi stwarzało przesłankę dla ich formalnego i faktycznego ujednoczenia i taką właśnie tendencję – zdaje się – reprezentowały ówczesne władze.

W 1867 roku prace zmierzające do redukcji liczby miast w Królestwie Kongresowym zostały zintensyfikowane. Przy Komitecie Urządzącym został powołany specjalny komitet do reorganizacji zarządu miast i gospodarki miejskiej, w którego skład weszli m.in. urzędnicy z Sekcji Miast Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych¹²⁷. Projekt ukazu w sprawie redukcji liczby miast

¹²³ *Сборникъ статистическихъ свѣдѣній о городахъ Царства Польскаго (...)*, Варшава 1867. Informacje zawarte w tym opracowaniu są udostępnione w formie tabelarycznej. Zob. R. Kołodziejczyk, *Miasta...*, tabele.

¹²⁴ DPKP, t. 66, nr 216, Warszawa 1866, s. 27–47. Na ten temat zob. J. Mazurkiewicz, *O likwidacji...*, s. 265–275; J. Śmiałowski, *Uwłaszczenie mieszczan w miastach guberni kaliskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego*, t. 2, Łódź 1966, s. 249–301; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 30–46.

¹²⁵ J. Śmiałowski, *op. cit.*, s. 288–291.

¹²⁶ Zob. np. A. Kopruckowniak, *Walka mieszczan kockich o swoje prawa w latach 1864–1914*, „Rocznik Białskopodlaski” 2006, t. 14, s. 43–62.

¹²⁷ AGAD, KRSW, sygn. 204, k. 200–201; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 52–53, 55.

znalazł się wśród priorytetów zespołu. Naczelną zasadą przyświecającą jego członkom było, podobnie jak przy innych reformach, zastosowanie w Królestwie rozwiązań istniejących w Rosji. Komitet pracował aż do wiosny 1869 i w czerwcu tego roku został rozwiązany¹²⁸.

W toku prac opracowano projekt, zawierający m.in. dwa wykazy – pierwszy, liczący 329 miast wytypowanych do zamiany na osady i drugi, liczący 123 miasta, które miały utrzymać dotychczasowy status. Wypada uznać, że był on dobrze przygotowany merytorycznie, bazując na materiałach statystycznych oraz na raportach naczelników powiatów i komisarzy włościańskich w terenie. W wyniku prowadzonych konsultacji wyodrębniono 18 ośrodków z wykazu pierwszego, nad którymi należało się osobno pochylić oraz 29 z wykazu drugiego, które również mogłyby zostać objęte zamianą. Ostatecznie planowano więc pozostawienie w Królestwie jedynie 103 miast¹²⁹. Najistotniejsze były jednak kryteria, które wdrożono przy konstruowaniu obu wykazów. Szybko zgodzono się, co do listy wskaźników: liczba ludności, dochód roczny i wartość majątku komunalnego, lecz problematyczne było ustalenie odpowiednich dla nich progów. Warto tu zaznaczyć, że członkowie Komitetu odrzucili propozycję ministra spraw wewnętrznych Rosji, sugerującego zastosowanie stosunkowo wysokich progów, obowiązujących w Imperium. Gdyby je przyjęto, w całym Królestwie zostałyby około 50 miast¹³⁰.

W przedłożonym Komitetowi Urządzającemu protokole prac wspomnianego kolegium znalazły się rekomendacje w sprawie kryteriów, które należało brać pod uwagę podczas typowania miast do zamiany: ośrodki liczące mniej niż 3 tys. ludności; liczba mieszczan-rolników równa lub większa niż 50%; dochód roczny niższy niż 1500 rubli. Postulowano dokonanie zamiany, jeśli jednocześnie spełnione były dwa z podanych kryteriów¹³¹. Rekomendowano również posłużenie się w przypadku zamian stosowanym w Rosji pojęciem osady miejskiej, czyli wprowadzeniem do istniejącej nomenklatury pośredniego statusu, który odróżniałby zdegradowane miasta od wsi¹³². Finalne prace nad treścią aktu toczyły się w Petersburgu, w wąskim gronie Komitetu ds. Królestwa Polskiego, w maju 1869 roku¹³³. Jego członkowie zgodzili się z większością rekomendacji sformułowanych przez Komitet Urządzający, nakazując m.in. weryfikację sytuacji 29 miast, które posiadały prawie 4 tys. mieszkańców, a ponadto niejednokrotnie pełniły

¹²⁸ M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 54.

¹²⁹ R. Kołodziejczyk, *Zamiana...*, s. 198; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 54–56, 60.

¹³⁰ M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 58–59.

¹³¹ R. Kołodziejczyk, *Zamiana...*, s. 198; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 56.

¹³² Zob. na ten temat: J. Mazurkiewicz, *Likwidacja...*, s. 220–222; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 65–66.

¹³³ M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 67.

funkcje powiatowe. Ostatecznie 1 (13) czerwca 1869 roku car Aleksander II podpisał gotowy ukaz, który opublikowano miesiąc później¹³⁴.

Przedstawiony ciąg prac koncepcyjnych w ramach złożonego i wieloetapowego procesu decyzyjnego pokazuje nie tylko praktykę działania ówczesnych biurokratycznych instytucji i decydentów. Zachowane materiały pozwalają na rozeznanie się w kwestii uzasadnienia dokonywanych zmian i są interesujące o tyle, że nie można ich zakwalifikować jako propagandy, ponieważ sformułowane je w wewnętrznym obiegu urzędniczym. W świetle zaobserwowanej praktyki konstruowania projektów trudno je też uznać za wyraz ignorancji, jak sugerowała Maria Nietyksza¹³⁵. Wyolbrzymione wydają się również implikacje polityczne, mające dominować w przyjmowaniu takich a nie innych rozwiązań. W pojęciu przedstawicieli administracji zaangażowanej w prace nad ukazem miał on przynieść mieszkańcom zamienianych miast wymierne korzyści (m.in. natury fiskalnej), natomiast ewentualne negatywne konsekwencje wydawały się być zniesione lub zredukowane przez równoległą zmianę innych realiów funkcjonowania miast i wsi.

Podsumowując, należy zauważyć, że mimo oczywistych dążeń unifikacyjnych przedstawicieli władz, brały one pod uwagę: specyfikę sieci miejskiej w Królestwie i jej odmienność od realiów rosyjskich; konsekwencje masowej zamiany dla skarbu (utrata części dochodów; opinie miejscowych urzędników znających teren; redukcję obciążeń fiskalnych osad w stosunku do miast; stosunek zainteresowanej ludności do reformy.

Masowa zamiana małych miast zlokalizowanych na terenie współczesnej Lubelszczyzny na osady dokonała się w ciągu 1869 i przede wszystkim 1870 roku, mocą kolejnych postanowień Komitetu Urządzącego. Chronologicznie pierwsza decyzja z 24 października (5 listopada) 1869 roku objęła Janowiec, należący ówczesnie do guberni radomskiej¹³⁶. Następne było postanowienie z 12 (24) grudnia 1869 roku w sprawie miast z ówczesnej guberni siedleckiej, obejmującą północną część Lubelszczyzny (18 miast)¹³⁷. Kolejne były dwie decyzje dotyczące miast w guberni lubelskiej z 19 (31) grudnia 1869 roku (37 miast) oraz z 6 (18) marca 1870 roku (8 miast)¹³⁸. Ostatnie postanowienie – z 15 (17) maja 1870 roku – dotyczyło Tarnobrodu¹³⁹. Zamianą objętych zostało ogółem 66 głównie mniejszych miast, położonych na obszarze zajmowanym obecnie przez województwo

¹³⁴ DPKP, t. 69, Warszawa 1869, s. 244–253; M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 68–69.

¹³⁵ M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 67.

¹³⁶ DPKP, t. 69, nr 239 Warszawa 1869, s. 419 (opublikowana 1 (13) stycznia 1870 roku).

¹³⁷ *Ibidem*, s. 461 (opublikowana 1 (13) stycznia 1870 roku).

¹³⁸ *Ibidem*, s. 465 (opublikowane 1 (13) stycznia 1870 roku); DPKP, t. 70, nr 241, Warszawa 1870, s. 97 (opublikowane 19 (31) maja 1870 roku).

¹³⁹ DPKP, t. 70, nr 241, Warszawa 1870 (ogłoszone 19 (31) maja 1870 roku), s. 159. Zob. niżej.

lubelskie (zob. ryc. 3). Prawa miejskie utrzymało 20 kolejnych ośrodków, z czego 13 było miastami powiatowymi¹⁴⁰.

Biorąc pod uwagę dzisiejszy obszar Lubelszczyzny założenia Komitetu Urządzającego w sprawie liczby ludności miast przeznaczonych do zamiany na osady spełniało 60 mniejszych miast (zob. tab. 2), które zostały objęte reformą. Oprócz nich zamiana dotknęła także sześciu kolejnych ośrodków, które mniej lub bardziej wyraźnie przekroczyły próg 3 tys. ludności według urzędowych danych z 1869 roku¹⁴¹. W przypadku Ostrowa Lubelskiego i Kurowa owo przekroczenie wynosiło kilka osób, więc zapewne było nieistotne z punktu widzenia decydentów, lecz w odniesieniu do Tarnogrodu różnica wynosiła już ponad 1600 osób. Wrażenie niekonsekwencji pogłębia się jeszcze bardziej, gdy wziąć pod uwagę udokumentowane sytuacje nieobejmowania zamianą miejscowości nieosiągających przyjmowanego progu 3 tys. ludności¹⁴².

Pod względem liczby ludności Tarnogród z pewnością nie kwalifikował się do zamiany, licząc tuż przed reformą (w 1869 roku) 4652 mieszkańców i będąc dzięki temu największym miastem nie powiatowym w ówczesnej guberni lubelskiej oraz piątym na liście największych miast Lubelskiego¹⁴³. Zauważono też, że miejscowość przewyższała pod względem zaludnienia nawet niektóre miasta powiatowe regionu (Krasnystaw, Chełm, Janów, Tomaszów Lubelski, Lubartów)¹⁴⁴. W tej sytuacji zamiana miasta na osadę wygląda na rażący brak konsekwencji ze strony władz. Warto więc nadmienić, że decyzję tą podjęto już po dokonaniu zamiany miejscowości z obszaru guberni lubelskiej – na oddzielnym posiedzeniu – i ogłoszono ją jako odrębne postanowienie Komitetu Urządzającego 27 maja 1870 roku¹⁴⁵. Jak wynika z protokołów posiedzeń Komitetu, analizowanych szczegółowo przez Marię Nietykszę¹⁴⁶, decyzję podjęto pod wpływem prośby wystosowanej do gubernatora lubelskiego przez samych mieszkańców miasteczka. W swej suplice dowodzili oni, że Tarnogród nie ma charakteru miejskiego (zajęcia ludności, rodzaj zabudowy) i że z największym trudem utrzymuje swój magistrat. Gubernator lubelski poparł petycję mieszkańców, postulując utworzenie w Tarnogrodzie odrębnej gminy wiejskiej. W tej sytuacji członkowie Komitetu podzielili opinię zwierzchnika guberni i uzyskali też aprobatę cesa-

¹⁴⁰ Były to: jedno miasto gubernialne Lublin, miasta powiatowe: Biała (Podlaska), Biłgoraj, Chełm, Hrubieszów, Janów (Lubelski), Krasnystaw, Lubartów, Łuków, Parczew, Radzyń (Podlaski), Tomaszów (Lubelski), Włodawa i Zamość oraz pozostałe miasta: Dubienka, Kraśnik, Łęczna, Międzyrzec (Podlaski), Szczepieszyn i Terespol.

¹⁴¹ Tab. 2, poz. 27, 34, 40, 42, 55, 57.

¹⁴² Dotyczyło to m.in. Radzyna Podlaskiego i Terespola (*Krótką statystyka...*, s. 10–11).

¹⁴³ Zob. tab. 2, poz. 55; H. Wiercieński, *op. cit.*, s. 128.

¹⁴⁴ B. Mikulec, *Od powstania styczniowego do końca pierwszej wojny światowej*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu...*, s. 199.

¹⁴⁵ DPKP, Warszawa 1870, nr 241, s. 159; B. Mikulec, *op. cit.*, s. 196.

¹⁴⁶ M. Nietyksza, *Rozwój miast...*, s. 52–90.

rza¹⁴⁷. Przywołane okoliczności tłumaczą, dlaczego tarnogrodzianie nie poszli śladem mieszkańców innych miast zamienionych wtedy na osady (Kazimierz Dolny, Kock, Ostrów Lubelski) i nie czynili starań o przywrócenie praw miejskich po 1918 roku, w nowych realiach państwowo-politycznych. Do osobnego zbadania pozostają przypadki kilku innych osad (Kurowa, Opola Lubelskiego i Tyszowiec), których mieszkańcy również nie przejawili stosownej inicjatywy w okresie II Rzeczypospolitej.

W powszechnym obiegu wciąż funkcjonuje informacja dotycząca rzekomej utraty praw miejskich przez Kraśnik¹⁴⁸, którego dzieje z drugiej połowy XIX wieku nie są – jak dotąd – w wystarczającym stopniu opracowane¹⁴⁹. Autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*, a za nimi *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* podali, że miasto miało być zamienione w osadę znacznie później niż pozostałe ośrodki objęte omawianą reformą, gdyż dopiero w 1878 roku¹⁵⁰. Nie udało się odnaleźć aktu prawnego, który dokumentowałby wydanie wtedy takiej decyzji¹⁵¹. Już w 1879 roku, w oficjalnym druku rosyjskim Kraśnik był określany jako miasto nie powiatowe, w którym funkcjonował magistrat i podobnie rzecz miała się w kolejnych latach¹⁵². W rozporządzeniu okupacyjnych władz austro-węgierskich z 18 sierpnia 1916 roku, dotyczącym ośrodków miejskich na podlegającym im obszarze, Kraśnik zapisano wśród istniejących miast¹⁵³. Nie jest też znany akt

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 89–90.

¹⁴⁸ Z. Wichrowski, W. Szymanek, *Z kalendarium historycznego miasta Kraśnika*, „Regionalista” 1997, nr 7, s. 10–11; *Prawa miejskie*, [w:] *Encyklopedia Kraśnika*, <https://encyklopedia.wkrasniku.pl/hasla/miasto/pramiek/htm> (dostęp: 20.01.2025); A. Duż (oprac.), *Kraśnik – historia miasta*, <https://teatrn.pl/leksykon/artykuly/krasnik-historia-miasta> (dostęp: 20.01.2025). Wymienione publikacje podają także czas „odzyskania” praw miejskich przez Kraśnik – rzekomo był to 3 listopada 1918 roku. Takiej daty nie nosi jednak żaden z numerów *Dziennika Praw z 1918 roku*. Dodatkowo warto podkreślić, że żaden z numerów *Dziennika z tego roku* nie podnosi kwestii praw miejskich Kraśnika.

¹⁴⁹ Zob. W. Szymanek, *Z dziejów powiatu janowskiego i kraśnickiego w latach 1474–1975*, Lublin 2003.

¹⁵⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 4, Warszawa 1883, s. 630; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 39, Warszawa 1905, s. 797.

¹⁵¹ *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, zebrał i przeł. S. Godlewski, t. 4, Warszawa 1878.

¹⁵² *Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1879 годъ*, Люблинь 1879, s. 19, 30. Różniejsze przykładowo: *Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1895 годъ*, Люблинь 1895, s. 94; *Памятная Книжка Люблинской Губернии на 1905 годъ*, Люблинь 1905, s. 125. Inne przykłady: [Red.], „*Pamjatnaja kniżka*” i *prawa miejskie*, „Regionalista” 2019, nr 25, s. 91–92. Zob. także: H. Wiercieński, *op. cit.*, s. 91 n., passim; L. de Verdmon-Jacques, *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1902, s. 112–113.

¹⁵³ *Dziennik rozporządzeń c. i k. Zarządu wojskowego w Polsce*, cz. 25, wydana i rozesłana dnia 23 sierpnia 1916, nr 65: Rozporządzenie Naczelnego Wodza armii z 18 sierpnia 1916 roku

urzędowy, przywracający rzekomo utracony status miejski w 1918 roku, a skądinąd wiadomo, że w odrodzonej Polsce Kraśnik był notorycznym miastem¹⁵⁴. W świetle tych danych informacja utrwalona i rozpowszechniona dzięki dziewiętnastowiecznym encyklopedystom nie ma nic wspólnego z faktami.

PODSUMOWANIE. KONSEKWENCJE REFORMY MIEJSKIEJ NA OBSZARZE LUBELSZCZYZNY

W wyniku trwających kilkaset lat procesów urbanizacyjnych ukształtowała się stosunkowo gęsta sieć miejska Lubelskiego. Cechowała ją dominacja ośrodków małych, powołanych do istnienia z inicjatywy właścicieli szlacheckich. Z tym stanem rzeczy wiązała się inna cecha regionalnej miejskości, mianowicie duży współczynnik agraryzacji mniejszych miast, niwelowany głównie przez stosunkowo liczny odsetek zamieszkującej w nich ludności żydowskiej, do 1862 roku pozbawionej dostępu do ziemi i zajęć rolniczych. Powyższe uwarunkowania w sumie odpowiadają za względne zapóźnienie rozwojowe Lubelszczyzny w XIX wieku, patrząc z punktu widzenia ówczesnych wskaźników rozwoju, opartego głównie na industrializacji.

O daleko idących zmianach sieci miejskiej Lubelskiego w drugiej połowie XIX wieku nie zdecydowały w największym stopniu obiektywne procesy cywilizacyjne, lecz administracyjna decyzja ówczesnego caratu. Dzieje zainteresowania się władzy kwestią małych miast oraz prac nad zmniejszeniem ich liczby można rozpatrywać na przestrzeni niemal trzydziestu lat, podczas których stopniowo kształtowały się realia umożliwiające przeprowadzenie zamiany, tj. przede wszystkim likwidacja przeżytków i anachronizmów feudalnych. Ostateczny projekt w tej sprawie był wypadkową aspektów merytorycznych i pragmatycznych, w tym także politycznych, ale też uwarunkowań i ograniczeń ówczesnej biurokracji.

Pomimo deklaracji polityków i urzędników padających w toku prac nad reformą, intencje ówczesnych władz w sprawie masowej zamiany małych miast na osady nie są jednoznaczne, w przeciwieństwie do ich odbioru ze strony opinii polskiej zarówno w XIX wieku, jak i obecnie. Powszechnie przyjmowany był i jest represyjny charakter tej reformy, podobnie jak innych z okresu powstaniowego. Trudno jest jednak wymienić choćby jedno studium weryfikujące wspomniany pogląd w oparciu o dane historyczne. Zresztą brakuje także odpowiednich

dotyczące ordynacji miejskiej dla trzydziestu i czterech miast, s. 164–169.

¹⁵⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 4: *Województwo lubelskie*, Warszawa 1924, s. 35; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, oprac. T. Bystrzycki, Warszawa 1933, s. 799.

analiz metahistorycznych odnośnie do początków, źródeł i uwarunkowań kształtowania się takich a nie innych wyobrażeń i opinii na temat zamiany. Dokonany wgląd w regionalne realia lubelskie ma charakter sondażowy, który bynajmniej nie przesądza o opowiedzeniu się za lub przeciw rozpowszechnionemu pogładowi. Casus Tarnogrodu pokazuje, że wszelkie generalizacje winny być poprzedzone badaniami szczegółowymi poszczególnych przypadków, o ile tylko pozwalają na to zachowane źródła.

Duża część miast zamienionych na osady z obszaru Lubelszczyzny już pod koniec XIX wieku przekroczyła, niekiedy dość znacząco, próg 3 tys. mieszkańców. Była to formalna podstawa do podjęcia starań o przywrócenie statusu miasta. Skądinąd wiadomo, że na obserwowanym terenie żadne restytucje praw miejskich przed końcem rządów rosyjskich w Polsce nie miały miejsca¹⁵⁵. Jest kwestią do zbadania, czy mieszkańcy wspomnianych miejscowości starali się o to i ich ewentualne starania nie przynosiły skutków, czy też pogodzili się ze statusem osady, nie podejmując żadnych kroków zmierzających do przywrócenia praw miejskich. W znanych autorom monografiach miast i osad Lubelszczyzny zagadnienie to w ogóle nie zostało podjęte¹⁵⁶. Warto zauważyć, że po odzyskaniu niepodległości, a więc w biegunowo odmiennych warunkach politycznych, jedynie nieliczne osady miejskie z terenu Lubelszczyzny stały się na powrót miastami. W 1919 roku były to Janów Podlaski, Kock, Ostrów Lubelski i Stoczek Łukowski, a w 1927 roku do tej grupy dołączył Kazimierz nad Wisłą (obecny Kazimierz Dolny)¹⁵⁷. W ostatnim przypadku inicjatorzy dołożyli starań, by spełnić formalny warunek

¹⁵⁵ R. Krzysztofik, *op. cit.*, passim; T. Spórna, R. Krzysztofik, M. Dymitrow, *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015, s. 396 (tab. 3).

¹⁵⁶ Przykładowo: K.A. Boreczek, *Kurów od lokacji do 1918 roku (wznowienie)*, Kurów 2015; A. Budzyński, J. Filipczuk, *Stoczek Łukowski. Z dziejów miasta*, Stoczek 1996; J. Kowalik-Bylicka, *Kock w latach 1831–1918*, [w:] *Dzieje Kocka od czasów najdawniejszych do najnowszych*, red. D. Magier, Kock 2017, s. 113–164; R. Małysz, *Dzieje Żółkiewki w latach 1869–1918*, [w:] *Historia Żółkwi...*, s. 171–220; M. Mądzik, *Ostrów Lubelski w latach 1795–1918*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998, s. 133–196; R. Oleszek, *Małomiasteczkowa społeczność w Markuszowie w latach 1864–1915*, [w:] *Miejskie społeczności...*, s. 199–232; J. Rakuś, *Bełżyce w latach 1860–1915*, [w:] *Studia z dziejów Bełżyc*, red. K. Spalenić, Bełżyce 2006, s. 73–114; L. Świątlicki, *Miasto Piaski. Kronikarski zapis dziejów*, Piaski 1994; D. Tarasiuk, *Zrozumieć przeszłość...*; S. Wiśniewski, *Pod rządami zaborców...*, s. 61–96; idem, *Wąwolnica w okresie zaborów (1795–1918)*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy (do 1918 r.)*, red. S. Patrycki, Wąwolnica 1992, s. 93–112.

¹⁵⁷ Dziennik Praw 1919, nr 13, poz. 140, s. 170–171. Akt z 1919 roku dotyczył samorządu miejskiego i zawierał wykaz miejscowości, które miały podlegać zapisom aktu. Nie są znane same decyzje przywrócenia praw miejskich wspomnianym ośrodkom. Zob. także: Dziennik Ustaw 1927 [dalej: Dz.U.], nr 94, poz. 840.

związany z progiem liczby ludności, co udało się dzięki włączeniu w obręb miasta kilku sąsiednich wsi¹⁵⁸.

Kwestia zamiany miast na osady ma swój długi epilog, trwający z różną intensywnością od momentu odzyskania niepodległości aż po dzień dzisiejszy. W tym okresie na obszarze Lubelszczyzny, podobnie jak w innych regionach kraju, niektórym dawnym miastom – objętym reformą z lat 1869–1870 – zostały przywrócone prawa miejskie¹⁵⁹. Specjaliści od problematyki degradacji miast prognozują dalszą kontynuację trendu restytucyjnego, wskazując kolejne ośrodki, które już podejmują lub w niedługiej perspektywie mogą podjąć starania w tym kierunku¹⁶⁰.

Obecnie na obszarze województwa lubelskiego funkcjonuje 57 miast, z których aż 30 to ośrodki, które w międzyczasie odzyskały prawa miejskie, utracone w drugiej połowie XIX wieku¹⁶¹. Dwa ośrodki miejskie sąsiadujące bezpośrednio z Lublinem – Głusk i Wieniawa – zamienione osady w wyniku reformy z lat 1869–1870, w późniejszym okresie zostały wchłonięte przez stolicę regionu¹⁶². Przez pewien czas w analogicznej sytuacji znajdowało się również niegdysiejsze miasteczko Orchówek, stanowiące w latach 1973–1990 część miasta Włodawa¹⁶³.

---

¹⁵⁸ J. Teodorowicz-Czerepińska, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981, s. 101.

¹⁵⁹ E. Przesmycka, *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland...*, s. 222–225.

¹⁶⁰ R. Szmytkie, *Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland...*, s. 299–318; T. Spórna, R. Krzysztofik, M. Dymitrow, *op. cit.*, s. 402–412.

¹⁶¹ Są to następujące miasta (w kolejności chronologicznej odzyskiwania praw): Kock (1919) – *Dziennik Praw* 1919, nr 13, poz. 140; Ostrów Lubelski (1919) – *ibidem*; Stoczek Łukowski (1919) – *ibidem*; Kazimierz Dolny (1927) – *Dz.U.* 1927, nr 94, poz. 840; Opole Lubelskie (1957) – *Dz.U.* 1957, nr 8, poz. 33; Bełżyce (1958) – *Dz.U.* 1957, nr 57, poz. 283; Bychawa (1958) – *Dz.U.* 1957, nr 57, poz. 283; Tarnogród (1987) – *Monitor Polski* 1986, nr 34, poz. 262; Józefów (1988) – *Monitor Polski* 1987, nr 38, poz. 327; Frampol (1993) – *Dz.U.* 1993, nr 86, poz. 400; Piaski (1993) – *Dz.U.* 1993, nr 68, poz. 329; Krasnobród (1994) – *Dz.U.* 1994, nr 132, poz. 762; Annopol (1996) – *Dz.U.* 1995, nr 153, poz. 780; Tyszowce (2000) – *Dz.U.* 1999, nr 110, poz. 1268; Łaszczów (2010) – *Dz.U.* 2009, nr 120, poz. 1000; Modliborzycy (2014) – *Dz.U.* 2013, poz. 869; Lubycza Królewska (2016) – *Dz.U.* 2015, poz. 1083; Siedliszcze (2016) – *Dz.U.* 2015, poz. 1083; Urzędów (2016) – *Dz.U.* 2015, poz. 1083; Rejowiec (2017) – *Dz.U.* 2016, poz. 1134; Józefów nad Wisłą (2018) – *Dz.U.* 2017, poz. 1427; Goraj (2021) – *Dz.U.* 2020, poz. 1332; Kamionka (2021) – *Dz.U.* 2020, poz. 1332; Izbica (2022) – *Dz.U.* 2021, poz. 1395; Czemierniki (2024) – *Dz.U.* 2023, poz. 1472; Piszczac (2024) – *Dz.U.* 2023, poz. 1472; Turobin (2024) – *Dz.U.* 2023, poz. 1472; Końskowola (2025) – *Dz.U.* 2024, poz. 1152; Kurów (2025) – *Dz.U.* 2024, poz. 1152; Wąwolnica (2025) – *Dz.U.* 2024, poz. 1152. W 1919 roku prawa miejskie odzyskał także Janów Podlaski (*Dz.U.* 1919, poz. 234), lecz ponownie utracił je podczas okupacji niemieckiej (1940–1944), co ostatecznie usankcjonowały władze polskie po wojnie (1946). Zob. R. Krzysztofik, *op. cit.*, s. 36–37.

¹⁶² Zob. tab. 1, poz. 17, 80.

¹⁶³ R. Szczygieł (red.), *Dzieje Włodawy*, Lublin 1991, s. 279.

Spodziewana trwałość trendu restytucyjnego jeszcze bardziej podkreśli dominację ośrodków o metryce przedrozbiorowej w sieci miejskiej Lubelszczyzny.

W szerokiej perspektywie czasowej widoczna jest trwałość efektów urbanizacji przedrozbiorowej międzyrzecza Wisły i Bugu, pomimo jej obiektywnych mankamentów. Dostrzegalne są również ubytki, związane z reformą 1869/1870, których redukcja wciąż trwa. Współcześnie użytkowane w Polsce pojęcie miejskości, choć nie wolne od niekonsekwencji i niejasności, nie przekreśla istnienia ośrodków małych, a zasadniczym mechanizmem miastotwórczym stała się tożsamość oraz związana z nią inicjatywa lokalnych społeczności. Wydaje się, że obecnie proces odwracania brzemiennych w skutki decyzji podjętych przez władze zaborcze w XIX wieku, w tym również na obszarze Lubelskiego, może zostać zahamowany wyłącznie przez niekorzystne trendy demograficzne, obserwowane na prowincji.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 204, 3271.

Źródła drukowane

Dziennik Praw 1919.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1, 6, 22, 45, 66, 69, 70, Warszawa 1816–1870.

Dziennik rozporządzeń c. i k. Zarządu wojskowego w Polsce, cz. 25, wydana i rozesłana dnia 23 sierpnia 1916, nr 65: Rozporządzenie Naczelnego Wodza armii z 18 sierpnia 1916 roku dotyczące ordynacji miejskiej dla trzydziestu i czterech miast.

Dziennik Ustaw (Rzeczypospolitej Polskiej) 1927, 1957, 1993, 1995, 1999, 2009, 2013, 2015, 2016, 2017, 2020, 2021, 2023, 2024.

Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne w Warszawie na rok zwyczajny 1858, rok drugi, Warszawa 1858.

Krótką statystyką gubernij Królestwa Polskiego, obejmująca rozległość i ludność tychże gubernij oraz wykaz miast, osad i gmin, Warszawa 1870 (przedruk uzupełniony ze Skorowidza do Dziennika Praw, wydanego w połowie 1870 roku).

Monitor Polski 1986, 1987.

Rodecki F., *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 4: *Województwo lubelskie*, Warszawa 1924.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, oprac. T. Bystrzycki, Warszawa 1933.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, t. 4–6, 8, 10, Warszawa 1883–1889.

Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policyi, cz. 1–2, Warszawa 1827.

Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t. 39, Warszawa 1905.

Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 4, wyd. S. Kuraś, Warszawa 1969.

Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku rządowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, zebrał i przeł. S. Godlewski, t. 4, Warszawa 1878.

Сборник статистических свѣдѣній о городахъ Царства Польскаго (...), Варшава 1867.

Памятная Книжка Люблинской Губерніи на 1879 годъ, Люблинь 1879.

Памятная Книжка Люблинской Губерніи на 1895 годъ, Люблинь 1895.

Памятная Книжка Люблинской Губерніи на 1905 годъ, Люблинь 1905.

Opracowania

Alexandrowicz S., *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1970, t. 7.

Baran O., *Rozwój sieci ośrodków grodowo-miejskich Księstwa Włodzimierskiego w XIII i pierwszej połowie XIV w.*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.

Bartoszewicz A., *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny” 2008, t. 99, nr 1.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

Boreczek K.A., *Kurów od lokacji do 1918 roku (wznowienie)*, Kurów 2015.

Borkiewicz A. (oprac.), *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (mapy)*, Warszawa 1956.

Borowski S., *Modernizacja demograficzna w Polsce na tle porównawczym*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody)*, Warszawa 1978.

Budzyński A., Filipczuk J., *Stoczek Łukowski. Z dziejów miasta*, Stoczek 1996.

Burszta J., *Społeczeństwo i karczma. Propinacja, karczma i sprawa alkoholizmu w społeczeństwie polskim XIX wieku*, Warszawa 1951.

Caban W., *Badanie struktury społeczno-zawodowej mieszkańców miast Kielecczyny w latach 1811–1862 w oparciu o akta stanu cywilnego*, [w:] *Miasteczka polskie. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992.

Cała A., *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.

Czarnecki W., *Osadnictwo terytorium chełmskiego od końca X do połowy XIV wieku w świetle badań archeologicznych i toponomastycznych*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. 9.

Czarnecki W., *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. 3.

Ćwik W., *Anachronizmy prawne w miastach Królestwa Polskiego i sprawa ich likwidacji*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych Profesora Tadeusza Mencla*, red. A. Koprucki, Lublin 1999.

Ćwik W., *Miasta rządowe małopolskiej części Królestwa Polskiego 1815–1866. Stan gospodarczo-społeczny*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10.

Ćwik W., *Niektóre pozostałości feudalne w ogólnym charakterze miast rządowych Królestwa Polskiego (1815–1866)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1968, t. 15, nr 4.

Ćwik W., *O sytuacji prawnej drobnomieszczaństwa w Królestwie Polskim XIX wieku*, [w:] *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku*, red. S. Kowalska-Glikman, t. 1, Warszawa 1984.

Ćwik W., *Pozostałości feudalne w miastach rządowych małopolskich terenów Królestwa Polskiego (1815–1866)*, Lublin 1968.

Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.

Dams-Lepiarz M., Dobrowolski J., *Historyczne i współczesne znaczenie rolnictwa w małych miastach województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2006, t. 11.

- Dunin-Wąsowicz T., *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wyb. i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011.
- Dunin-Wąsowicz T., *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wyb. i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011.
- Dunin-Wąsowicz T., *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, [w:] *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wyb. i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011.
- Duż A. (oprac.), *Kraśnik – historia miasta*, <https://teatrn.pl/leksykon/artykuly/krasnik-historia-miasta> (dostęp: 20.01.2025).
- Eisenbach A., *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.
- Eisenbach A., *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972.
- Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, [w:] *Spółczesność Królestwa Polskiego*, red. W. Kula, t. 2, Warszawa 1966.
- Górak A., Latawiec K., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015.
- Grochecki K., *Grody Lubelszczyzny w źródłach pisanych. Zestawienie tabelaryczne*, [w:] *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2019.
- Horn M., *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1974, t. 35.
- Horn M., *Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia” 1975, nr 13.
- Janczak J.K., *Statystyka Królestwa Polskiego 1815–1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1983, t. 14.
- Janeczek A., *Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993.
- Jelonek A., *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od 1810 do 1960 r.*, Warszawa 1967.
- Jewuła Ł., *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
- Jóźwik J., Dymek D., *Kryteria identyfikacji miast na świecie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne” 2022, nr 166, DOI: 10.4467/20833113PG.22.001.16131.
- Kaczyńska E., *Obywatel czy poddany? Społeczeństwo małych miast a procesy modernizacyjne w Polsce pod zaborami*, [w:] *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992.
- Kazimierski J., *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa – ludność – gospodarka*, Warszawa 1994.
- Kiryk F., *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Małopolsce*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, red. R. Szczygieł, Radom–Kazimierz Dolny 1990.
- Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie. XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
- Kiryk F., *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, [w:] *Miasta małopolskie w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, Kraków 2013.
- Kołacz M., Tarasiuk D., *Dzieje gminy Sosnowica. Analiza potencjału historycznego*, Sosnowica 2007.
- Kołodziejczyk R., *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*, Warszawa 1979.

- Kołodziejczyk R., *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 2, Warszawa 1980.
- Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, t. 66, nr 1.
- Kopruckowniak A., *Obraz miasteczek lubelskich 1795–1915*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2000.
- Kopruckowniak A., *Walka mieszczan kockich o swoje prawa w latach 1864–1914*, „Rocznik Białskopodlaski” 2006, t. 14.
- Kowalczyk K., *Spoleczność i władze Izbicy w latach 1864–1918*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2000.
- Kowalik-Bylicka J., *Kock w latach 1831–1918*, [w:] *Dzieje Kocka od czasów najdawniejszych do najnowszych*, red. D. Magier, Kock 2017.
- Krzysztofik R., *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007.
- Kumor B., *Spisy ludności w Galicji z lat 1800–1808*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1972, t. 5.
- Leskiewiczowa J., *Z zagadnień własności państwowej w Królestwie Polskim*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody)*, Warszawa 1978.
- Litak S., *Formowanie się sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2.
- Litak S., *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII–XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, t. 48, nr 2.
- Maleszyk R., *Dzieje Żółkiewki w latach 1869–1918*, [w:] *Historia Żółkwi – współczesnej Żółkiewki w powiecie krasnostawskim*, red. B. Kielbasa, Krasnostaw 2013.
- Marcinkowski S., *Miasta Kielecczyzny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869*, Warszawa–Kraków 1980.
- Maruszczak H., *Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego w latach 1822–1946*, „Annales UMCS. Sectio B” 1949, t. 4–5.
- Matusik P., *Miejskość modernizowana, miejskość modernizująca. Polskie miasta w przemianach cywilizacyjnych XIX wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. 2: *Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, Warszawa–Lublin 2021.
- Mazur T., *Kształtowanie się ogólnej liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1867–1912 (na tle Królestwa Polskiego)*, „Annales UMCS. Sectio H” 1979–1980, t. 13–14.
- Mazurkiewicz J., *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864)*, „Rocznik Lubelski” 1967, t. 10.
- Mazurkiewicz J., *O likwidacji stosunków dominialnych w miastach Królestwa Kongresowego w 1866 roku*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9.
- Mazurkiewicz J., *W czasach stanisławowskich*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974.
- Mazurkiewicz J., Ćwik W., *Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1809–1866)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1957, t. 4, nr 1.
- Mazurkiewicz J., Reder J., Markiewicz J., *Miasta prywatne powiatu lubelskiego a ich dziedzice w XIX w. (Do ukazów uwłaszczeniowych)*, „Annales UMCS. Sectio G” 1954, t. 1, nr 3.
- Mądzik M., *Ostrów Lubelski w latach 1795–1918*, [w:] *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Lublin 1998.
- Mądzik M., *Tarnogród w latach 1809–1864*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006.
- Mencil T., *Chłopska własność i posiadanie ziemi przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, t. 48.

- Mencel T., *Galicja Zachodnia. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiore*, Lublin 1976.
- Mencel T., *Między powstaniami 1831–1864*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencel, t. 1, Warszawa 1974.
- Mierzwa E.A., Tworek S., *W okresie wojen i konfederacji 1648–1696*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencel, t. 1, Warszawa 1974.
- Mikulec B., *Od powstania styczniowego do końca pierwszej wojny światowej*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Lublin 2006.
- Miodunka P., *Wybrane problemy rozwoju małych miast galicyjskich w okresie przedautonomicznym (1772–1866)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2014, nr 11, DOI: 10.15678/ZNUEK.2014.0935.1102.
- Myśliński K., *Początki miast na obszarze pomiędzy Wisłą środkową i Bugiem*, [w:] *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*, t. 4, Wrocław 1968.
- Myśliński K., *W monarchii jagiellońskiej*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencel, t. 1, Warszawa 1974.
- Myśliński K., *W państwie piastowskim*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencel, t. 1, Warszawa 1974.
- Narajczyk K., *Tabella Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 1827 r. Znane źródło w nowej postaci*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2021, t. 43, DOI: 10.18276/pdp.2021.43-02.
- Nietysza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.
- Nietysza M., *Urbanizacja – jej źródła i miejsce w rozwoju cywilizacji europejskiej w „długim” XIX wieku (do 1914 r.)*, [w:] *Cywilizacja europejska. Eseje i szkice z dziejów cywilizacji i dyplomacji*, red. M. Bogucka, M. Koźmiński, Warszawa 2010.
- Noga Z., Szczygieł R., *Miasta prywatne w sieci miejskiej Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Uwagi wstępne*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77.
- Nossowska M., *Czy prowincja zawsze pozostawała w tyle, czyli o tym jak modernizacja zmieniała codzienność poza wielkimi miastami (1864–1914). Przypadek lubelski*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2023, t. 21, nr 4, DOI: 10.36874/RIESW.2023.4.7.
- Nowak B., *Lokacja miasta Turobina*, „Rocznik Chełmski” 1996, t. 2.
- Oleszek R., *Malomiasteczkowa społeczność w Markuszowie w latach 1864–1915*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Koprucki, Lublin 2000.
- Opas T., *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, „Kwartalnik Historyczny” 1971, t. 78, nr 1.
- Orłowski R., Szaflik J.R., *Dzieje Łukowa*, Lublin 1962.
- Orzechowski J., *Okcydentalizacja Rusi Koronnej w XIV, XVI i XVI w.*, [w:] *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983*, red. A. Gieysztor, S. Gawlas, Warszawa 1990.
- Pałucki W. et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 2: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1993.
- Pałucki W. et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966.
- Pałucki W. et al. (red.), *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1973.
- Pizun Z., *Trzy miasta na terenie obecnej gminy Lubycza Królewska – Lubycza, Potok i Mosty w XVIII wieku*, „Rocznik Lubycy” 2022, t. 1.
- Prawa miejskie*, [w:] *Encyklopedia Kraśnika*, <https://encyklopedia.wkrasnika.pl/hasla/miasto/pramiek/htm> (dostęp: 20.01.2025)

- Pruss W., *Ludność Królestwa Polskiego 1864–1914*, Warszawa 2019.
- Przegaliński A., *Z dziejów gospodarczych Lubelszczyzny w dobie Księstwa Warszawskiego. Studium z historii regionu w epoce manufaktury i stosunków folwarczno-pańszczyźnianych*, Lublin 2020.
- Przegaliński A., *Z rozważań o miastach i miasteczkach Lubelszczyzny w latach zaboru austriackiego (1795–1809). Studium syntetyczne*, „Annales UMCS. Sectio F” 2024, t. 79, DOI: 10.17951/f.2024.79.167-201.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia przestrzenne i architektoniczne zdegradowanych i restytuowanych miast Lubelszczyzny*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015.
- Rachwał P., *Stan badań nad demografią Lubelszczyzny w XVI–XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2016, t. 64, nr 2, DOI: 10.18290/rh.2016.64.2-4.
- Rakuś J., *Bełżyce w latach 1860–1915*, [w:] *Studia z dziejów Bełżyc*, red. K. Spaleniak, Bełżyce 2006.
- Rappaport H., *Komitet Urządzający w Królestwie Polskim*, „Archeion” 1979, t. 69.
- [Red.], *„Pamiętna książka” i prawa miejskie*, „Regionalista” 2019, nr 25.
- Rhode G., *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Bd. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Cologne–Graz 1955.
- Rożenowa H., *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815–1863*, Warszawa 1961.
- Samsonowicz H., *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1989, t. 50.
- Samsonowicz H., *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, nr 4.
- Samsonowicz H., *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, t. 28, nr 3.
- Seroka H., *Firlejów. Zarys dziejów dawnego miasteczka*, Lublin 2017.
- Sil J., *Miasta guberni lubelskiej przed zmianą ich na osady w świetle statystyk z 1861 r.*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1986, t. 11.
- Słoń M. (red.), *Atlas historyczny Polski. Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2021.
- Sochacka A., *Biskupice w ziemi lubelskiej – przedmiot gospodarki czy polityki Zbigniewa Oleśnickiego?*, [w:] *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza. Prace ofiarowane Profesor Marii Koczarskiej*, red. R. Michałowski et al., Warszawa 2014.
- Sochacka A., *Własność ziemna w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987.
- Sporna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., *Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015.
- Stankiewicz Z., *Zamość pod okupacją austriacką w latach 1772–1809*, „Archiwariusz Zamojski” 2020, t. 18, DOI: 10.56583/az.825.
- Stankowa M., *Dawny powiat szczebrzeski XIV–XVIII w.*, Warszawa 1975.
- Swieżawski A., *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.
- Szczygieł R., *Die Lokation Lublins nach Magdeburger Recht und der Weg zur Blüte der Stadt im 14. Jahrhundert*, „Annales UMCS. Sectio F” 2017, t. 72, DOI: 10.17951/f.2017.72.179.
- Szczygieł R., *Kiedy Lublin otrzymał pierwszy przywilej lokacyjny na prawie niemieckim?*, [w:] *Cum gratia et amicitia. Studia z dziejów osadnictwa dedykowane Pani Profesor Marcie Młynarskiej-Kaletynowej z okazji 65-lecia działalności naukowej*, red. D. Adamska, K. Chrzan, A. Pankiewicz, Wrocław 2017.

- Szczygiel R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szczygiel R., *Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściwości, pełnione funkcje*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77.
- Szczygiel R., *Ordynacja Zamojska wobec prób lokacji ośrodków miejskich przy jej granicach w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 3, DOI: 10.17951/sil.2016.25.3.881.
- Szczygiel R., *Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych*, red. R. Szczygiel, Radom–Kazimierz Dolny 1990.
- Szczygiel R., *Proces lokacji na prawie niemieckim miasta Szczepieszyna*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2004, t. 3.
- Szczygiel R., *Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacji pogranicza obu państw od końca XIV do XVI wieku*, [w:] *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, t. 3: *Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych*, red. W. Misztal, J. Styk, Lublin 2002.
- Szczygiel R., *Wpływ właścicieli na skuteczność lokacji miast prywatnych w XV–XVI wieku. Etapy urbanizacji Uchań*, „Res Historica” 2006, nr 23.
- Szczygiel R. (red.), *Dzieje Włodawy*, Lublin 1991.
- Szmytkie R., *Miasta zdegradowane w Polsce jako potencjalne nowe miasta*, [w:] *Degraded and Restituted Towns in Poland: Origins, Development, Problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, red. R. Krzysztofik, M. Dymitrow, Gothenburg 2015.
- Szulec D., *Stanisław Wieteski i Modliborzyce. Przyczynek do dziejów miasta, kościoła i ich założyciela*, „Janowskie Korzenie” 2011, nr 16.
- Szulec S., *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Szymanek W., *Z dziejów powiatu janowskiego i kraśnickiego w latach 1474–1975*, Lublin 2003.
- Śladkowski W., *Pod zaborem austriackim*, w *Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1795–1831*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974.
- Śmiałowski J., *Uwłaszczenie mieszczan w miastach guberni kaliskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego*, t. 2, Łódź 1966.
- Świetlicki L., *Miasto Piaski. Kronikarski zapis dziejów*, Piaski 1994.
- Tarasiuk D., *Zarys dziejów Żółkiewki w latach 1799–1869*, [w:] *Historia Żółkwi – współczesnej Żółkiewki w powiecie krasnostawskim*, red. B. Kielbasa, Żółkiewka 2013.
- Tarasiuk D., *Zrozumieć przeszłość. Dzieje Horodyszczyna od czasów najdawniejszych do 1944 roku*, Lublin 2019.
- Targowski J.K., *Komitet Urządzący i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny” 1937–1938, t. 34, nr 1.
- Teodorowicz-Czerepińska J., *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981.
- Tokarczyk R., *Turobin. Dzieje miejscowości*, Lublin 2002.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
- Trzebiński W., Borkiewicz A., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (Zarys historyczny)*, Warszawa 1956.
- Tworek S., *W okresie Odrodzenia i Reformacji 1569–1648*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, red. T. Mencil, t. 1, Warszawa 1974.
- Verdmon-Jacques L. de, *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Weymann S., *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938.
- Wichrowski Z., Szymanek W., *Z kalendarium historycznego miasta Kraśnika*, „Regionalista” 1997, nr 7.

- Wiercieński H., *Opis statystyczny guberni lubelskiej*, Warszawa 1901.
- Wiśniewski S., *Pod rządami zaborców 1795–1918*, [w:] *Dzieje Końskowoli*, red. R. Szczygieł, Lublin 1988.
- Wiśniewski S., *Wąwolnica w latach 1795–1918 (stan gospodarczo-społeczny)*, [w:] *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795–1918*, red. A. Kopruckowiak, Lublin 2000.
- Wiśniewski S., *Wąwolnica w okresie zaborów (1795–1918)*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy (do 1918 r.)*, red. S. Patrycki, Wąwolnica 1992.
- Wyrobisz A., *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosławski, Warszawa 1976.
- Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. 65, nr 1.
- Wyrobisz A., *Typy funkcjonalne miast polskich w XVI–XVIII w.*, „Przegląd Historyczny” 1981, t. 72, nr 1.

ABSTRACT

In the 19th century, the Lublin region underwent significant urban changes. The development of the urban network resulted in the dominance of small private centres. In the second half of the 19th century, the network shrank due to decisions made by the authorities. The authors illustrate their arguments with engravings showing the spatial distribution of towns and their ownership. They show the size of individual towns and changes in this respect from 1827 to 1869. The mass conversion of cities into settlements in 1869/1870 meant that only 20 of the 86 centres remained.

Keywords: locations of towns; towns; loss of town privileges; restoration of town privileges; urbanization; conversion of towns into settlements